ВЫШИВКА

ТЁРЁ

Вышивка является одним из основных видов чувашского народного орнаментального искусства. Современная чувашская вышивка, ее орнаментика, техника, цветовая гамма генетически связаны с художественной культурой чувашского народа в прошлом. Поэтому изучение традиционных орнаментальных форм, художественных приемов чувашской вышивки и использования ее в быту представляет значительный интерес.

Для анализа старинной чувашской вышивки в распоряжении исследователя имеются образцы, относящиеся к XIX и началу XX вв. Лишь незначительное количество орнаментированных предметов, хранящихся в музейных собраниях, датируется XVIII в. Однако даже эти сравнительно поздние образцы указывают на их давнее происхождение и раннее знакомство чуваш с искусством орнаментации тканей.

Обработка животного и растительного волокна была известна чувашской женщине издавна. Старинная одежда была домотканой, богато украшенной вышивкой.

Тёрё чăваш әрешён чи лайăх тёслёхёсенчен пёри шутланать. Хальхи тёрё, унăн мелёсем, тёрлё тёслё çипсемпе усă курасси — çаксем пурте халăхăн ёмёрхи ăсталăхёпе тачă çыхăнса тăраççё, авалхи тёрён хитрелёхне палăртаççё. Çавăнпа чăвашсен йăлана кёнё әрешлёхне, ёç мелёсемпе епле усă курнине тёпчесе пёлни питё кирлё.

Авалхи чăваш тёррине, уйрăмлăхёсене сăнаса тишкермешкён тёпчевçёсем XIX ёмёрпе XX ёмёр пуçламăшёнче пухнă япаласемпе кăна усă курма пултараççё теме юрать. Музейсенче упранса тăракан хăшпёр әрешлетсе илемлетнё япаласем хушшинче XVIII ёмёрте тунисем те кăштах сыхланса юлнă. Вёсем пиравăра әрешлетсе капăрлатма чăвашсем тахçан авалах тытăннине кăтартаççё.

Сӳс-кантăр, çăм çип таврашёпе чăваш хёрарăмёсем тахçантанпах усă курса пурăннă. Сӳс тума кантăрпа йётён акса ӳстернё. Авал

П. С. Паллас во второй половине XVIII в. так писал об одежде чувашских женщин: «Одеяние у них так же, как у мордвинок, из толстого холста; вышито пестрою, наипаче синею, красною и черною шерстью и сделано малым чем отменно» [1].

Вышивка исполнялась на домотканом, чаще конопляном холсте шерстяными нитками и нитями из растительного волокна своего прядения. Кроме того, и в XVIII, и XIX вв. значительное распространение имела вышивка шелками. На базарах и бродячими торговцами тогда продавался шелк сырец, который пряли, а затем красили сами чувашки [2]. Красили в старину только нитки для вышивания, сам же холст, из которого шили одежду, оставался белым. Пестрядинная одежда низовых чуваш появляется в употреблении значительно позже, в конце XVIII в., и получает особенно широкое распространение начиная с середины XIX в.

Для крашения пряжи использовались различные растительные красители. Весной и летом женщины выкапывали корни и собирали пучки трав, нужных для крашения. П. С. Паллас пишет, что при крашении для получения желтого цвета чуваши употребляли заячий мак (Adonis vernalis), простую полынь, с примесью дрока (Genifta tinctoria), для зеленого цвета — листья разнолистного чертополоха (Carduus hete rophyllus). Наиболее распространенным красителем, дававшим красный цвет, была марена (Rubia tinctorum). После сушки ее толкли в ступах или мололи на жерновах, затем, подлив воды, ставили в горячую печь. На другой день прибавляли воды и долго кипятили. Для крепости краски клали золу. В отваре марены красили шерсть до четырех раз, просушивая

[1] П. С. Паллас. Путешествие по разным провинциям Российской Империи, ч. 1. СПб, 1773, стр. 136—137.

[2] Т. М. Акимова. Вышивка саратовских чуваш. «Известия Саратовского Нижне-Волжского института краеведения», т. VII. Саратов, 1936, стр. 46.

чăвашсем килте хăйсем тĕртнĕ пиртен хитре тĕрĕсемпе илемлетсе çĕленĕ çи-пуçпа çӳренĕ. XVIII ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурпайĕнчи çулçӳревçĕ П. С. Паллас чăваш хĕрарăмĕн çи-пуçĕ пирки çапла çырса хăварнă: «Вĕсем, мăкшă арăмĕсем пекех, тачка пиртен ăста çĕленĕ çи-пуç тăхăнаççĕ, ăна тĕрлĕ тĕслĕ, ытларах çутă кăвак, хĕрлĕ тата хура çипсемпе тĕрлесе илемлетеççĕ»,— тенĕ [1].

Тĕрре килте тĕртнĕ пир çине, ытларах кантăр пирĕ çине, çăмран тата ӳсентăран сӳсĕнчен арланă çипсемпе тунă. Кунсăр пуçне, XVIII ĕмĕрте те, XIX ĕмĕрте те пурçăн çиппе тĕрлесси анлă сарăлнă. Вăл вăхăтра пасарсенче е тата çулçӳрекен усламçăсем пурçăн сутнă. Чăваш арăмĕсем ăна туяннă та арласа пĕветнĕ [2]. Ĕлĕк тĕрĕ çиппине кăна пĕветнĕ, çи-пуçа шурă пиртен çĕленĕ. Анатри чăвашсем улача çи-пуç çĕлесе тăхăнасси чылай кайран, XVIII ĕмĕрĕн вĕçĕнче пуçланнă, XIX ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурпайĕнчен вара ытларах сарăлнă.

Арланă çипе тĕрлĕ йывăç-курăк çеçки-тымарĕсемпе пĕветнĕ. Çуркунне-çулла хĕрарăмсем пĕветмелли курăксем пухнă, вĕсен тымарĕсене кăкла-кăкла илнĕ. П. С. Паллас çырнă тăрăх, чăвашсем саратмашкăн сар çип ути (Adonis vernalis), әрĕмпе сар чечек (Genifta tinctoria) хутăшĕпе, симĕслетме тĕрлĕ çулçăллă талпиçенпе (Carduus hete rophyllus) усă курнă. Хĕретнĕ чух вара ытларах хĕрлĕ ути (Rubia tin-

после каждого раза. Кроме марены, пользовались еще душицей (Origanum) и собранными весной молодыми листьями яблони; цветочные головки душицы и листья яблони толкли, затем прибавляли обваренного солода и подливали воды, в раствор клали еще дрожжи. Паллас отмечает, что полученные растительные краски давали хороший цвет и многие не линяли после стирки [3].

Навыки в окрашивании пряжи в дальнейшем развивались и совершенствовались. С появлением полихромной вышивки (XIX—начало XX вв.) потребовалось большее количество красителей. В упомянутой монографии «Чуваши» (стр. 143—145) приводятся и обстоятельно описываются многочисленные способы домашнего окрашивания и приемы использования чувашами самых различных красителей — растительных и минеральных.

Старая чувашская вышивка чрезвычайно разнообразна. Различные виды ее применялись при орнаментации отдельных частей одежды.

Украшение одежды отличалось и по территориальным группам.

Основной принадлежностью старинной чувашской одежды являлась «кĕпе» (холщовая рубаха), грудь, подол, рукава, спина которой богато орнаментировались. С вышивки рубахи, в первую очередь женской рубахи, как наиболее красочно и богато украшенной орнаментом, и следует начать описание чувашской национальной вышивки.

Наиболее архаичные образцы женских орнаментированных «кĕпе» (рубах), сохранившиеся в нескольких экземплярах в коллекциях трех музеев — Государственного музея этнографии народов СССР в Ленинграде, Государственного музея Татарской АССР в Казани и Краеведческого музея Чувашской АССР в Чебоксарах, — датируются серединой и концом XVIII в.

[3] См. упомянутое соч. П. С. Палласа, стр. 97—101.

ctorum) юравлă пулнă. Типĕтнĕ хыççăн ăна килĕре тӳсе вĕтетнĕ е аларманĕпе авăртнă, кайран вара, шыв ярса, вĕри кăмакана лартнă. Тепĕр кунне татах шыв хушнă та нумайччен вĕретнĕ. Çирĕп сăрă пултăр тесе, кĕл янă. Çăма типĕте-типĕте тăватă хутчен хĕрлĕ ути шывне чиксе кăларнă. Хĕрлĕ утисĕр пуçне хура çип утипе (Origanum) тата улмуççин çуркуннехи çамрăк çулçипе те пĕветнĕ. Ăна вĕретнĕ те пĕçернĕ салатпа хутăштарнă, унта шыв янă, çĕпре хушнă. Паллас çырса хăварни тăрăх, курăкпа пĕветнĕ япаласен тĕсĕ çусан та кайман [3].

Арланă çипе пĕветесси аталансах пынă. Тĕрлĕ тĕслĕ çиппе тĕрлесси пуçланса кайсан (XIX ĕмĕрте, XX ĕмĕр пуçламăшĕнче), ытларах сăрăсем кирлĕ пулнă. Паçăр асăннă «Чуваши» ятлă кĕнекере (143—145 стр.) япаласене мĕнле пĕветни çинчен тĕплĕн çырса кăтартнă, курăксенчен тата минералсенчен тунă сăрăсемпе чăвашсем анлăн усă курни çинчен каланă.

Чăвашсен авал тĕрĕ питĕ расна пулнă. Тум япалисене кашнине хăйне уйрăм тĕрĕпе илемлетнĕ. Çи-пуçа илемлетсе капăрлатасси тĕрлĕ çĕрте тĕрлĕ пулнă.

Авалхи çи-пуçра чи капăрри — пир кĕпе. Унăн умне, аркине, çаннисене, хул çийĕсене тĕрĕпе питĕ капăрлатнă. Ăпир те чăваш халăх тĕрри çинчен хамăр сăмаха тĕрленĕ кĕперен, чи малтан капăр ăрешпе илемлетнĕ хĕрарăм кĕпинчен пуçласа ярар.

Чăваш арăмĕн чи авалхи тĕрленĕ темиçе кĕпи Ленинградри СССР халăхĕсен этнографи музейĕнче, Хусанти Тутар АССР патшалăх музейĕнче, Шупашкарти Чăваш АССР краеведени музейĕнче

Рис. 1. Женская рубаха середины XVIII века.
1 ӳкерчӗк. XVIII ӗмӗр варринчи хӗрарӑм кӗпи.
Село Орауши Вурнарского района Чувашской АССР.
Из коллекции Краеведческого музея ЧАССР.

цом XVIII в. (рис. 1, 2, 3; табл. I). Особенностью этих рубах является богатая орнаментация нагрудной части. Чрезвычайно мелкая вышивка, исполненная темно-красным, окрашенным мареной шелком, расположена между нашивками шелковой или шерстяной тесьмы. Сами нашивки, часто густого темно-красного и реже палевого или темно-зеленого цветов, являются как бы дополнением к вышивке. На некоторых экземплярах рубах нашивки эти расположены асимметрично по обе стороны грудного выреза, более крупный рисунок в виде меандра помещен на левой стороне (рис. 3).

На плечах и рукавах этого типа рубахи расположена вышивка геометрического, стилизованного растительного, а иногда животного орнамента. Плечевая вышивка по своему характеру отличается от нарукавной,

сыхланса юлнӑ (1, 2, 3 ӳкерчӗксем; I табл.). XVIII ӗмӗр варринче тата вӗҫӗнче тӑхӑннӑскерсем вӗсем. Ку кӗпесен кӑкӑр умне питӗ хитре ӗрешсемпе илемлетнӗ. Пурҫӑн е ҫӑм хӑюсем тыттарнӑ, вӗсен хушшине тӗксӗм хӗрлӗ пурҫӑн ҫиппе вӗтӗрен те вӗтӗ тӗрӗ тунӑ. Хӑюсем ытларах тӗксӗм хӗрлӗ, сахалтарах тӗксӗм сарӑ е тӗксӗм симӗс пулнӑ, вӗсем тӗрӗпе илемлӗ килӗшсе тӑнӑ. Хӑшӗр кӗпесенче тӗрре кӑкӑр умне ҫуха кассинчен икӗ еннелле вырнаҫтарнӑ, сулахай енне — пысӑкрах тӗрӗ, пӗчӗкреххи — сылтӑма (3 ӳкерчӗк).

Хулпуҫҫипе ҫанӑ ҫине те ҫав йышши кӗпесенче кӗтеслӗ-кӗтеслӗ е ӳсентӑран, хӑш-

Рис. 2. Женская рубаха XVIII века.
2 ӳкерчёк. XVIII ёмёрти хёрарăм кёпи.
Село Орауши Вурнарского района Чувашской АССР.
Из коллекции Гос. музея Татарской АССР.

но последняя нередко сливается с ней, составляя как бы ее естественное продолжение. На одной из старинных рубах (таб л. I) вышивка вместе с нашивками тесьмы, спускаясь с плеч, идет вниз и заканчивается на груди острым углом. Нашивки располагаются в виде ромбов, треугольников, квадратов. Внутри этих геометрических фигур — вышивка мелкая, сетчатая, а по наружному краю вышиты крупные крючкообразные и звездообразные фигуры. Этот наиболее архаичный из дошедших до нас образцов чувашской орнаментации весьма интересен тем, что некоторые исследователи, на основании тщательного анализа орнамента нагрудной, плечевой и наспинной вышивки, находят в ней аналогии и связь с древнекитайскими пиктографическими изображениями. Такое пёр чух тата чёрчун ӳкерчёкёсемпе ăрешленё. Хулпуççи тёрри çанă çинчинчен кăшт урăхларах, апла пулсан та, вёсем пёр-пёринпе питё килёшсе тăраççё, çанă тёрри хулпуççи тёррин тăсăмё евёр курăнать. Авалхи пёр кёпере (I таб л.) хăюсемлё тёрё, хулпуççирен анса, кăкăр çинче шёвёр кётеспе вёçленет. Ун йышши тёрё ромб евёрлё те, виçкётеслё те, тăваткал та пулать. Çавăн пек ӳкерчёксен варрине вётё ала пек тёрёпе тултараççё, хёррине çеклё е çăлтăр евёр ӳкерчёксемпе ăрешлетеççё.

Ку йышши тёрёллё чăваш кёписене çине тăрсах тёпчемелле, сăнамалла. Чăваш историйёшён вёсем нумай тёлёшрен илёртӳллё.

Çак авалхи чăваш тёррине (кёпе ум, çурăм хыç, хулпуççи çинчи тёрёсене) хăш-

К-66391
Национальная библиотека

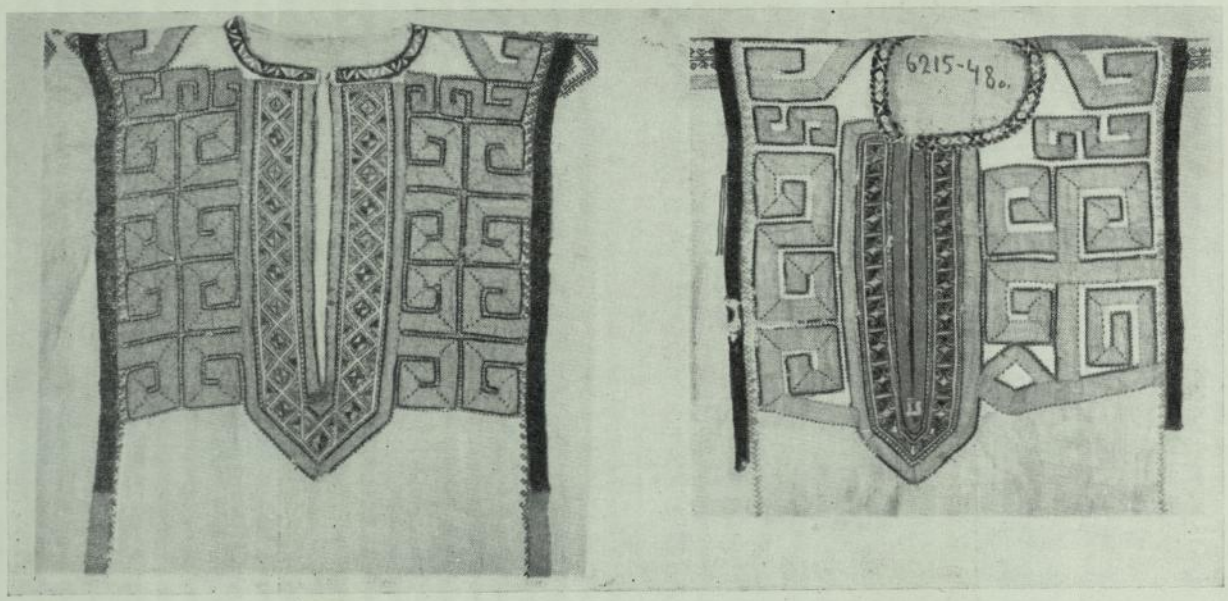

Рис. 3. Нагрудная вышивка женской рубахи XVIII века.
3 ӳкерчӗк. XVIII ӗмӗрти хӗрарӑм кӗпи ум тӗрри.
Село Орауши Вурнарского района Чувашской АССР.
Из коллекции Гос. музея этнографии народов СССР.

предположение ставит данный экземпляр женской плечевой вышивки в число уникальных памятников, воссоздающих былые исторические и культурные связи предков чуваш с их соседями.

Отличительной чертой двух других рубах (рис. 1, 2) является своеобразная нагрудная вышивка, которая расположена по правую и левую сторону разреза ворота, в виде ромбов.

Рубахи из коллекций трех указанных музеев приобретены в селе Орауши Вурнарского района Чувашской АССР. В том же селе летом 1939 г. Г. А. Никитину удалось приобрести фрагменты вышивки, аналогичные описанным выше. Все они (и рубахи, и фрагменты Г. А. Никитина) совершенно сходны с рубахами чувашки, изображенными в литературе XVIII в., пӗр тӗпчевҫӗсем китайсен ӳкерчӗклӗ çырӑвӗпе танлаштараççӗ, вӗсем пӗр пекки çинчен калаççӗ. Çапла вара кун йышши кӗпе ӑслӑлӑхшӑн питӗ хаклӑ пулса тӑрать, вӑл авалхи чӑвашсем хӑйсен хӑш кӳршисемпе мӗнле çыхӑнса пурӑннине курса илме пулӑшать.

Тепӗр икӗ кӗпере (1, 2 ӳкерчӗксем) тӗрӗн ромб евӗрлӗ ӳкерчӗкӗсене çуха кассин сылтӑм тата сулахай енӗпе лартса тухнӑ.

Çак асӑннӑ виҫӗ музейри кӗпесене пурне те Чӑваш республикинчи Вӑрнар районне кӗрекен Уравӑш ялӗнче туяннӑ. 1939 çулхине çулла Г. А. Никитин çав ялтах халь сӑнаса кӑтартнӑ тӗрӗсен уйрӑм пайӗсене тӗл пулнӑ. Г. А. Никитин туяннӑ тӗрӗллӗ кӗпесем XVIII ӗмӗрте çӗленӗскерсем.

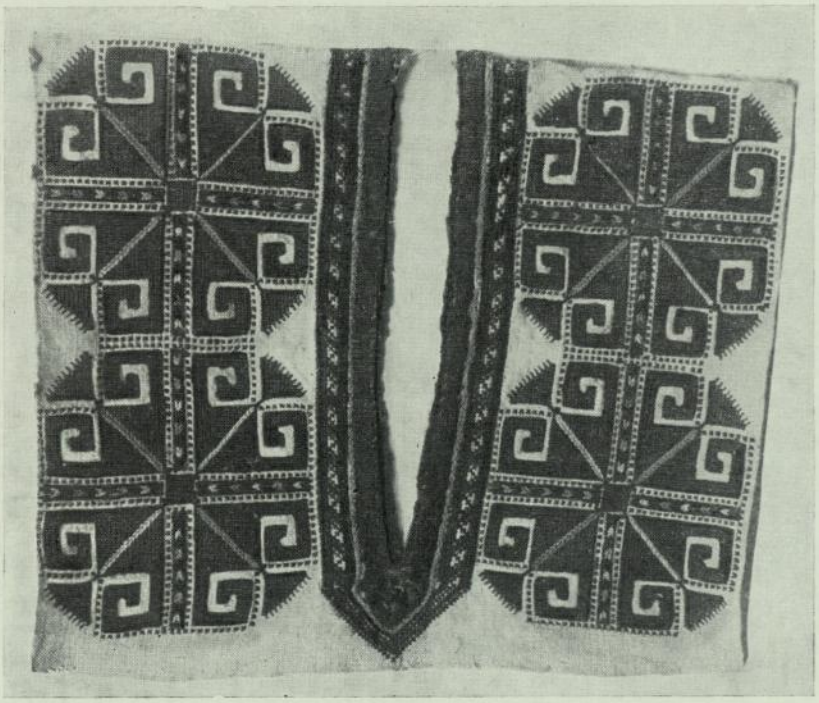

Рис. 4. Нагрудная вышивка «кĕскĕ» чувашки низовой группы.
4 ӳкерчĕк. Анатри чăваш хĕрарăмĕн кĕпи çинчи кĕскĕ тĕрри.
Из коллекции Краеведческого музея ЧАССР.

например, в гравюре П. С. Палласа и красочных рисунках к сочинению И. Г. Георги «Описание всех в Российском государстве обитающих народов» 1799 года издания (рис. 6). Есть основание считать предметы одежды из села Ораушки наиболее архаичными из этнографических коллекций по чувашам.

В Ораушах сохранились, по-видимому, экземпляры вышитой одежды, имевшей в прошлом значительное распространение. Это положение подтверждается и свидетельствами стариков, полученными во время экспедиционных работ в других районах Чувашии, где одежда подобного типа уже больше не бытует. Сходство нагрудной вы-

Вĕсем пурте П. С. Паллас кĕнекинче тата И. Г. Георгин 1799 çулта тухнă «Описание всех в Российском государстве обитающих народов» ятлă кĕнекинче ӳкерсе кăтартнă чăваш арăмĕн тумĕпе (6 ӳкерчĕк) пĕр евĕр. Кусене нимĕн сăмахсăрах чăвашсен чи авалхи тумĕ теме пулать.

Ку ялта ĕлĕкхи тĕрленĕ çи-пуç тĕслĕхĕсем ытларах сыхланса юлнă пулмалла. Ытти вырăнсенчи ватă çынсем те ĕлĕк çав йышши кĕпесем пулнине астăваççĕ. Кăкăр ум тĕрри нумай енчен туй япалисен, сăмахран, çитар

Рис. 5. Чувашка промежуточной группы в головном уборе и вышитой рубахе.

5 ӳкерчӗк. Анат енчи хӗрарӑм. Вӑл пуҫ тутри сыхнӑ, сурпан сырӑннӑ, тӗрленӗ кӗпе тӑхӑннӑ.

шивки этих рубах по своей технике и архитектонике с образцами орнаментированных свадебных предметов, например, с наволочками на свадебную подушку (т а б л. XXVIII, XXIX) также говорит об ее архаичности. Весьма возможно, что эти сохранившиеся в коллекциях музея образцы представляют собой остатки одежды, типичной для древнего населения Чувашии.

Некоторые детали орнамента, сближающие его с вышивкой дунайских болгар и македонцев, указывают, по-видимому, на этногенетические связи чуваш с древними булгарами.

Едва ли не самый большой интерес в орнаментации чувашской женской рубахи представляет нагрудная вышивка «кӗскӗ». Она типична для старинных белых вышитых рубах, бытовавших в середине и конце XIX в. у группы чуваш «анатри» (низовых), (минтер) пичӗн (XXVIII, XXIX т а б л.) әрешне сывӑх пулни те ку кӗпесем авалхи япаласем иккенне кӑтартать. Музейсенче упранса тӑракан кӗпесем, тен, чӑваш çӗршывӗнче ӗлӗкавал пурӑннӑ çынсен çи-пуçӗнчен юлнӑ.

Чӑваш кӗписенчи әрешӗн хӑшпӗр ӳкерчӗкӗсем Дунай таврашӗнчи болгарсемпе македонецсен тӗрринче тӗл пулаççӗ, çакӑ чӑвашсем авалхи пӑлхарсемпе пӗр ушкӑнра пулнинчен килет пулас.

Чӑваш хӗрарӑм кӗпин кӑкӑр ум тӗрринчен чи палӑрса тӑраканни — кӗскӗ. Ӑна ытларах XIX ӗмӗрӗн варрипе вӗçӗнче анатри чӑваш-

Рис. 6. Чувашка в одежде XVIII века.

6 ӳкерчӗк. Чăваш хĕрарăмĕ XVIII ĕмĕрти тумпа.

Иллюстрация к книге И. Г. Георги „Описание, всех в Российском государстве обитающих народов", 1799 г.

а также значительно позднее — у группы промежуточных, т. е. «анат енчи» (рис. 4 и 5).

Форма «кĕскĕ» многообразна. В основном это — розетки: ромбовидные, звездообразные, в виде креста и др. (табл. III, IV). По характеру орнамента «кĕскĕ» также неоднородны. Встречается вышивка с геометрическим, животным и растительным орнаментом. Преобладающими цветами являются: красный (разной тональности), синий, желтый, зеленый, черный. Чаще «кĕскĕ» многоцветны.

Термин «кĕскĕ» в настоящее время утратил свое смысловое значение. Во время экспедиционных работ в Чувашии Г. А. Никитину удалось записать другое название сем тăхăннă авалхи шурă кĕпесенче куратпăр, каярахри тапхăрта вăл анат енчи чăвашсем хушшинче те сарăлнă (4,5 ӳкерчĕксем).

Кĕскĕ тĕрлĕ тĕсли пулать. Пуринчен ытла вăл ромб, çăлтăр е хĕрес евĕр (III, IV табл.). Кĕскĕ ăрешĕ те пĕр пек мар: хăш чухне вăл тăваткăл, кĕтеслĕ-кĕтеслĕ, хăш чух чĕрчунсемпе куръксен ӳкерчĕкĕсемлĕ. Кĕскĕне чылай чухне хĕрлĕ, кăвак, сарă, симĕс, хура çипсемпе — нумай тĕслĕн тĕрлеççĕ.

Хальхи вăхăтра «кĕскĕ» сăмах хăйĕн малтанхи пĕлтерĕшне çухатнă.

Чăвашра экспедицие тухса çӳренĕ чух Г. А. Никитин çав тĕррех халăх хушшинче «чĕчĕ карти» тенине илтнĕ. Н. И. Ашмарин

этой нагрудной вышивки — термин «чĕчĕ карти» (т. е. ограда груди). Н. И. Ашмарин по этому поводу пишет: «По словам старых чуваш, рисунки узоров «кĕскĕ» изображают солнце как подателя жизни» [4].

«Кĕскĕ» в виде розеток является отличительным признаком рубахи замужней женщины. Розетки как бы подчеркивали зрелость женщины. Это предположение подтверждается образцами нагрудных вышивок с двумя или тремя парами розеток, в которых можно усмотреть стремление усилить плодовитость женщины.

Нагрудная вышивка женской рубахи носит также название «сыпмалла» (т. е. отрезная). Этот термин связан с тем, что «кĕскĕ» зачастую заготовлялась отдельно, на прямоугольном куске белого холста и только потом вшивалась в нагрудную часть рубахи [5]. Такая структура рубахи (с отрезной верхней частью спереди) среди поволжских народов встречается лишь у чуваш и бесермян (небольшой этнографической группы, живущей в северных районах Удмуртии и в одном районе Кировской области). В свете последних археологических данных о древних булгарских поселениях на реке Чепце, в районе расселения бесермян, эта этнографическая близость чуваш и бесермян является еще одним из подтверждений участия булгар в формировании чувашского народа.

Нагрудная вышивка замужней женщины в своем развитии претерпела ряд изменений.

Вышитые розетки с появлением фабричного материала — красного кумача — постепенно заменялись разного рода нашивками. Так, на груди рубахи на месте «кĕскĕ» стала нашиваться ромбовидная фигура из полосок красного кумача — «сунтăх» у низовых чуваш, или «кӳнчĕк» — у «анат кун пирки çапла çырнă: «Ваттисем каланă тăрăх, кĕскĕ тĕрри чĕрĕлĕх кӳрсе тăракан хĕвел ӳкерчĕкне пĕлтернĕ»[4].

Кавча тухнă хĕрарăмсен кĕпи çинче кĕскĕ çаврака пулать. Вăл хĕрарăм ӳссе вăйпиттиленнине пĕлтернĕ пулас. Çапла шутлама тата акă мĕншĕн юрать: ăрат ытларах хунатăр тесе пулĕ, хăшпĕр хĕрарăмсем кăкăр умне икшер е виçшер мăшăр кĕскĕ тĕрленĕ.

Хĕрарăм кĕпин кăкăр ум тĕррине тепĕр çĕрте сыпмалла тĕрĕ теççĕ. Кĕскĕне час та час тăваткăл шурă пир çине тĕрленĕ, кайран вара кĕпе çумне çĕлесе, «сыпса» хунă. Сыпмалла тĕрĕ тени çавăнтан тухнă та ĕнтĕ[5]. Сыпмалла кĕскĕллĕ кĕпесем чăвашсемпе бесермянсен кăна (вĕсем Удмурт республикин çурçĕр пайĕнче тата Киров облаçĕнче пĕр районта пурăнаççĕ). Чепец юханшывĕ çинчи ĕлĕкавал пăлхарсем пурăннă вырăнсене халĕ чавса тĕпчени тăрăх археологсем çапла калаççĕ: чăваш халăхĕ аталанса чăмăртанасси пăлхарсемпе хутшăннăçемĕн пулса пынă, теççĕ. Çак шухăша чăвашсемпе бесермянсен пĕр йышши кĕскĕсемлĕ кĕпесем тĕл пулни тепĕр хут çирĕплетет.

Кавча тухнă хĕрарăмăн кăкăр ум тĕрри вăхăт иртнĕçем улшăнса пынă. Фабрикăсенче пусма тĕртсе кăларма пуçласан, тĕрленĕ кĕскĕ вырăнне пусма татăкĕсем çĕлесе сартнă. Сăмахран, анатри чăвашсем кĕскĕ вырăнне хĕрлĕ хăмачран ромб евĕр касса тунă, ăна сунтăх

[4] Н. И. Ашмарин. Словарь чувашского языка, вып. VII. Чебоксары, 1934, стр. 302.

[5] Н. И. Ашмарин. Словарь чувашского языка, вып. XI. Чебоксары, 1936, стр. 112.

енчи». В центре ромба помещалась вышивка — стилизованный растительный или животный орнамент. Такой же орнамент повторялся и на верхних нашивках ромба. В тех случаях, когда кумачные нашивки были широкими и в середине ромба оставалось лишь маленькое белое пятнышко, все же в нем делался миниатюрный узор или, по крайней мере, несколько стежков цветными нитками. Со временем однако вышивка, утратившая свое первоначальное значение, естественно, заменилась нашивкой произвольной формы, не имеющей ничего общего со своей исходной розеткой «кёскё».

Преобладали нашивки красного цвета, но на особых рубахах, которые девушки готовили себе к свадьбе, в некоторых районах (особенно в современном Козловском) они делались черного или темно-коричневого цвета. Такого рода рубаху невеста надевала на свадьбу; она же была и похоронной одеждой. У саратовских чуваш, по свидетельству Т. М. Акимовой[6], на груди рубах, приготовленных «на смерть», делались две нашивки из небольших кусочков синего ситца и кумача. Имеются также сведения о том, что в более ранний период (в начале XIX в.) такую рубаху вышивали, употребляя специальный узор, что несомненно указывает на давность этого обычая.

Подобное употребление свадебной одежды в похоронном обряде имеет место также у дунайских болгар. В коллекциях Государственного музея этнографии хранится одежда болгарской невесты черного цвета, которая являлась для нее и свадебной, и похоронной. Эта аналогия, как и ряд других, приведенных нами выше примеров, может указывать на этногенетические связи чуваш с древними булгарами.

Расщепление сложного в прошлом орнамента на части и размещение его вместе с разного рода нашивтеççĕ, анат енчисем кӳнчĕк теççĕ. Ромб варринче ӳсентăран е чĕрчун ӳкерчĕкĕ тĕрленĕ. Çав эрешех ромб çĕленĕ хăю сине те тĕрленĕ. Хăю сарлака пулсан, ромб варрине пĕчĕкçеç шур лаптăк юлать, унта та вара вĕтĕ тĕрĕ туса хунă, тĕрлемелĕх çук пулсан, тĕрĕ сиппине ахаль çеç те пулин пĕр-ик хут тирсе илнĕ. Кĕскĕ çапла майĕпен хăйĕн малтанхи пĕлтерĕшне те, сăнне те çухатса пынă, ун вырăнне, ячĕшĕн тенĕ пек, пусма татăкĕсене çĕле-çĕле хунă.

Кĕпе умне ытларах хĕрлĕ пусма çĕленĕ. Хăшпĕр районсенче (уйрăмах хальхи Куслявкка районĕ таврашĕнче) хĕрсем кавча кайма хатĕрлекен кĕпе умне хура е хура хăмăр пусма та çĕленĕ. Çав йышши кĕпене хĕрсем харпăр хăй туйĕнче тăхăннă, вилсен те вĕсене çав кĕпенех тăхăнтартнă. Саратов тăрăхĕнчи чăвашсем, Т. М. Акимова каланă тăрăх[6], вилсен тăхăнтартмалли кĕпе умне икĕ татăкпа: кăвак ситсăпа тата хăмачпа капăрлатнă. Çав йышши кĕпесене авал (XIX ĕмĕр пуçламăшĕнче) хăйне уйрăм тĕрĕпе тĕрленĕ, çакă вара вилсен тăхăнмалли кĕпе çĕлесси тахçанхи йăлах пулнине кăтартать.

Туйра тăхăнакан кĕпене çын вилсен те тăхăнтартса ярас йăла Дунай таврашĕнчи болгарсен те пур. Этнографи музейĕнче болгар хĕрĕ кавча тухнă чухне тăхăннă хура тĕслĕ кĕпе упранса усранать. Çав кĕпене унăн вилсен тăхăнмалла пулнă. Ку пĕрпеклĕх каллех хальхи чăвашсем авалхи пăлхарсемпе йăла енчен çывăх пулнине кăтартать.

Авалхи кăткăс эреше пайсем сине уйăрса тĕрленине тата ăна

[6] Т. М. Акимова. Эволюция женского костюма у саратовских чуваш..., стр. 32.

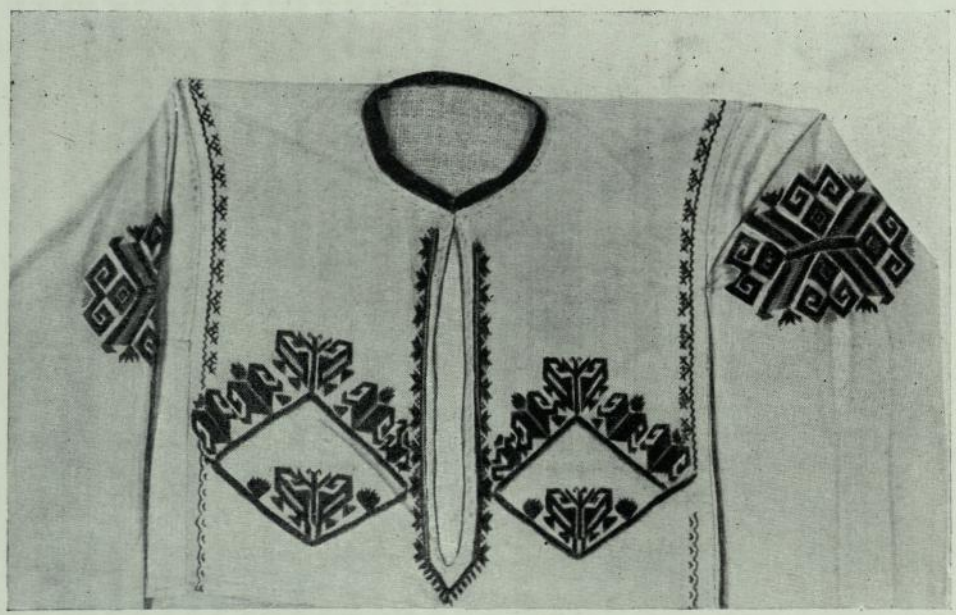

Рис. 7. Рубаха чувашской девушки середины XIX века.
7 ӳкерчӗк. XIX ӗмӗр варринчи чăваш хӗр кĕпи.

ками на груди рубахи хорошо прослеживается на экземплярах из коллекций того же музея. Иногда с разложением нагрудной вышивки меняется и ее местоположение. Встречается нередко перенос узора на подол: части разделенных розеток вышиваются по всему подолу. Вышивка так и называется «урлă кĕскĕ çурри», т. е. половина поперечной «кĕскĕ».

Нагрудная вышивка на девичьих рубахах представляет собой полоски, расположенные углом в виде треугольника или ромба. Эта вышивка в ряде районов носит название «пӳштĕр». Чаще всего она одноцветная. По краям и в середине ромба иногда вышивают довольно сложные геометризованные фигуры (рис. 7). В более поздних образцах (начало XX в.) вышивка эта стала заменяться нашивками. В процессе изменетĕрлĕ пусма татăкĕсемпе майлаштарса çĕленине Этнографи музейĕнчи нумай кĕпесенче курма пулать. Кăкăр çинчи тĕрре пайсем çине уйăрнисĕр пуçне, ăна урăх вырăна куçарса лартни те пур. Кĕскĕне вакласа кĕпе аркине тĕрлени уйрăмах час тĕл пулать: кăкăр ум тĕррин тĕрлĕ ӳкерчĕкĕсене аркă анлăшĕпех лартса тухаççĕ. Тĕррине хăйне те урлă кĕскĕ çурри тесе ят панă.

Çамрăк хĕрсен кĕпе ум тĕрри виçкĕтеслĕх е ромб евĕр пулать. Ку тĕрре нумай районсенче пӳштĕр теççĕ. Тĕрре ытларах пĕр тĕслĕ çиппе тĕрлеççĕ. Ромб хĕррине тата варрине тăваткăл-тăваткăл япаласем ӳкереççĕ (7 ӳкерчĕк). Каярах (XX ĕмĕр пуçламăшĕнче) хĕр кĕписенчи тĕрĕ вырăнне те

Р и с. 8. Рубаха чувашки верховой группы.
8 ӳ к е р ч ӗ к. Вирьял хӗрарӑмӗн кӗпи.

ния она получила черты сходства с теми нашивками, которые делались на рубахе замужней женщины, однако форма их была треугольной.

У чуваш «вирьял» (верховых), живущих в северо-западных районах республики, к северу и западу от реки Цивиль, «кӗскӗ» на женских рубахах всегда отсутствовала. Местной особенностью одежды этой группы была чрезвычайно мелкая вышивка геометрического характера, которая шла узенькой полоской по разрезу на груди, заканчиваясь внизу острым углом (р и с. 8). Исполнялась она обычно красной, черной, желтой, зеленой шерстью или красной и желтой шелковой, черной и зеленой гарусной нитью. Характер этой вышивки и ее расположение имеет аналогию с вышивкой соседящих с чувашами с севера горных пусма татӑкӗсемпе ӑрешлетнӗ. Вара ку та арӑмсен кӗпе ум евӗр пула пуçланӑ, анчах пусма татӑкӗсем çавах виçкӗтеслӗ юлнӑ.

Чӑваш республикин çурçӗр-хӗвеланӑç районӗсенче, Çавал шывӗнчен çурçӗрелле тата хӗвеланӑçнелле пурӑнакан вирьял чӑваш арӑмӗсен кӑкӑр çинче кӗскӗ нихçан та пулман. Вӗсем кӗпе çухи хӗррипе кӑкӑр умне кӗтеслӗ-кӗтеслӗ вӗтӗ тӗрӗ тӗрлесе аннӑ, çуха касси вӗçӗнче икӗ енчи тӗрӗ шӗвӗр кӗтесленсе пӗрлешнӗ (8 ӳ к е р ч ӗ к). Тӗрре ытларах хӗрлӗ, хура, сарӑ, симӗс çӑм çиппе е хӗрлӗ тата сарӑ пурçӑнпа, хура, симӗс çӗрçӗнпе тӗрленӗ. Ку тӗрӗ чӑвашсенчен çурçӗрелле пурӑнакан марисен кӗпе ум тӗррипе пӗр евӗр. Çапла

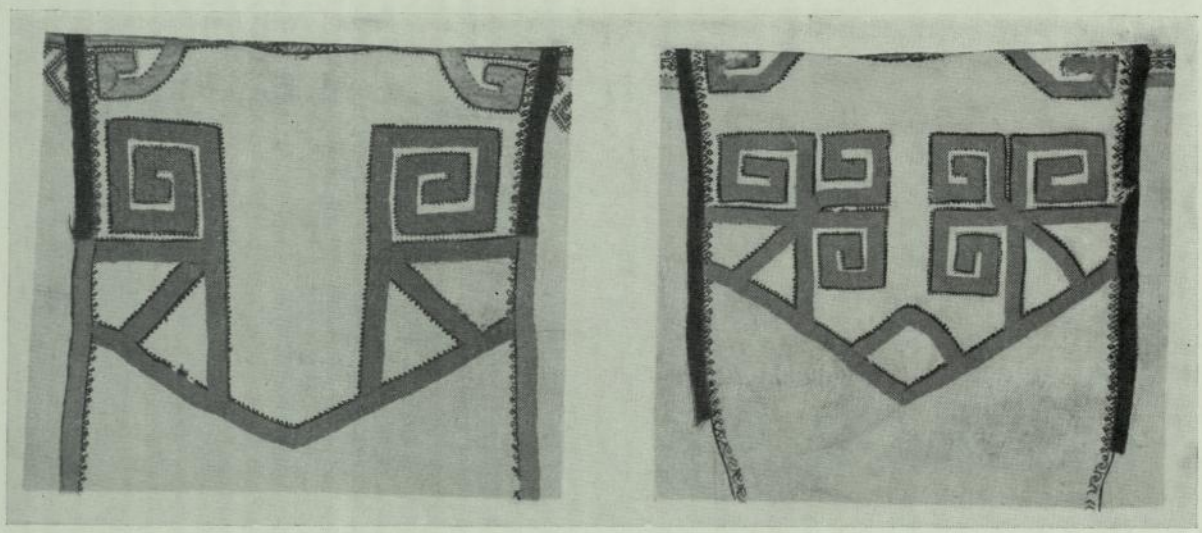

Рис. 9. Наспинные нашивные узоры женской рубахи.
9 ӳкерчёк. Хӗрарӑм кӗпин çурӑм хыçне тытнӑ хӑюсем.

марийцев. Сходство может объясниться взаимовлиянием, происходившим с весьма давнего времени, связанным с расселением обоих народов по территории. Однако это сходство мало отразилось на таком существенном явлении, как терминология отдельных частей одежды и вышивки. У чуваш она носит самостоятельный характер.

На тыльной стороне «кӗпе» (рубах) XVIII в., несколько ниже лопаток, расположены темно-красные шерстяные и шелковые нашивки сложного геометрического орнамента (рис. 9). Иногда на этом месте вышивалась розетка. Орнамент ее несколько проще по сравнению с «кӗскӗ», но он многоцветен и разнообразен по форме.

В рубахах, датируемых уже XX в., когда усилился процесс замены вышивки кумачевыми нашивками, наспинная розетка превратилась в ромбовидную фигуру из полосок кумача, аналогично «сунтӑх». Середина пулса тухни икӗ халӑх хушшинчи ӗмӗрхи çыхӑнуран килнӗ. Апла пулсан та, çи-пуçпа тӗрӗ ячӗсенче çав çыхӑну ниепле йӗр те хӑварман. Чӑвашсем вӗсене хӑйсем ят панӑ.

Чӑваш хӗрарӑм кӗпин тӗрӗпе чаплӑ капӑрлатнӑ тепӗр вырӑнӗ — çурӑм енӗ, ӗнсе хыçӗ. XVIII ӗмӗрти кӗпесенче хул калаккинчен кӑшт аяларах çӑм е пурçӑн пусма хӑюсемпе тӑваткаллатса, кӗтеслетсе карта пек çӗлесе тухнӑ (9 ӳкерчӗк). Хӑш чух ку вырӑнта кӗскӗ евӗр тӗрӗ тӗрленӗ. Кӗскӗрен ансат ку тӗрӗ, анчах ӑна та нумай тӗслӗ çиппе тӗрленӗ, расна ӳкӗрчӗксемпе тунӑ.

XX ӗмӗрте, кӗпе тӗрри вырӑнне хӑмач хӑюсем ытларах тытма пуçласан, çурӑм çинчи чечек хурӑм тӗрӗ вырӑнне ромб евӗр хӗрлӗ

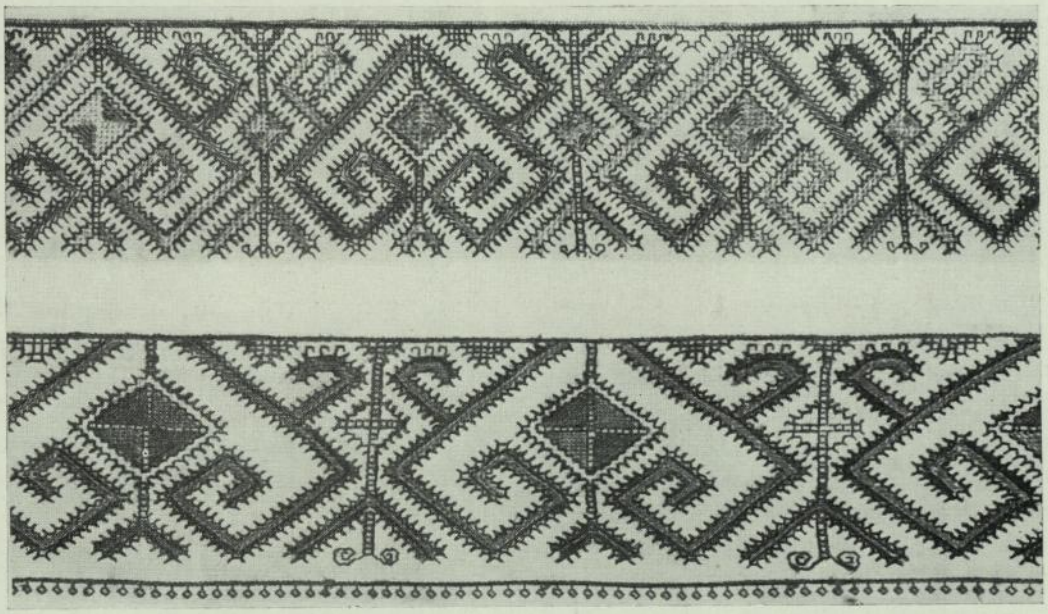

Рис. 10. Вышивка по подолу передника.
10 ӳкерчӗк. Чӗрçитти арки тӗрри.

ромба и здесь иногда также заполнялась вышивкой.

Старинная женская рубаха имеет богатую наплечную и нарукавную вышивку. На рубахах XVIII в. она покрывала плечо и проходила по верхней линии вдоль всего рукава, составляя как бы единое композиционное целое. В более поздних образцах наблюдается вышивка двух типов: первая — в виде продольной вышитой полосы, отороченной двумя шерстяными или шелковыми нашивками (таб л. IX) и вторая — в виде овальной розетки «хултӑрмач» в верхней части рукава (таб л. VIII). Иногда можно встретить и сочетание обоих типов вместе (рис. 12).

Наплечная вышивка на женской рубахе чуваш «вирьял» (верховых) располагалась поперек плеча вдоль шва, соединяющего рукав со станом, была обычно исполнена хӑмач çӗлеме тытӑннӑ. Сунтӑхӑнни пекех кунта та тӑваткал варринчи пушӑ вырӑна тӗрӗ тунӑ.

Чӑваш арӑмӗсем ӗлӗк кӗпенне хулпуççипе çаннине те тӗрӗсемпе хытӑ илемлетнӗ. XVIII ӗмӗрти кӗпесен хулпуççийӗсене пӗтӗмпех тӗрӗ хупласа тӑнӑ, вара тӗрӗ çаннӑн çиелти енӗпе аялалла аннӑ. Каярахри тапхӑрта икӗ тӗслӗ тӗрӗ сарӑлнӑ: пӗри — çӑм е пурçӑн хӑю варрипе çанӑ тӑрӑх аялалла анаканни (IX таб л.), тепри — хултӑрмач ятли, ӑна çаннӑн çӳлти вӗçне лартнӑ (VIII таб л.). Тепӗр чухне икӗ тӗрре пӗрлештернине те курма пулать (12 ӳкерчӗк).

Вирьял чӑваш арӑмӗсен хулпуççи çинчи тӗрӗ урӑхла; ӑна çӑм хӑю çине хӑйне уйрӑм тӗрлеççӗ, вара хулпуççи çӗвви хӗррипе çӗлесе лартаççӗ. Вӑл тӗрре хулçи (е хулчи) теççӗ. Ке-

на узенькой полоске, вернее на цветной шерстяной тесьме и называлась «хулчи» (наплечник). При стирке рубахи эта полоска могла спарываться. Орнамент был чрезвычайно мелким, тонким, тщательно выполненным, сама вышивка — полихромной (таб л. VI и VII).

Характеристика орнаментации чувашской женской рубахи была бы неполной, если бы мы не коснулись украшения ее подола. Вышивка по подолу старинной рубахи была обязательной. На рубахах XVIII — начала XIX вв. орнамент подола был достаточно развит. Чаще всего он был геометрическим, но встречались также сильно стилизованные растительные узоры (таб л. XI).

Старинная вышивка по подолу исполнялась многоцветными, главным образом шерстяными нитями. Некоторые из ее образцов, являясь, по-видимому, наиболее архаичными, представляют собой почти полное тождество с вышивкой подола женской рубахи дунайских болгар (таб л. XI, полоса 4). Позднее вышивка значительно упростилась. Она представляла собой орнамент, составленный из простых стежков, которые шли по краю шерстяной тесьмы, нашиваемой на подол. В XX в. в ряде районов Чувашии подол стали украшать тканными полосами и даже кружевом (домашнего плетения и покупным).

Орнаментация мужской рубахи, по сравнению с женской, у чуваш была менее развитой. Вышивка шла узкой полоской по вороту и краям разреза на груди, на рукавах — у кисти — и по подолу. Старинные мужские рубахи вышивали шерстью. На рубахах конца XIX — начала XX вв. отдельные части, например, ворот, делались из кумача. Вышивка по вороту иногда сочеталась с шитьем бисером (рис. 11). Кроме цветных шерстяных ниток домашнего прядения, применялся гарус, шелк, бумага.

К числу сравнительно поздних элементов женской одежды следует отнести «чĕрçитпе çунă чух ăна сӳтсе хума юрать. Хулçи ăрешĕ питĕ вĕтĕ ӳкерчĕксемлĕ, нумай тĕслĕ çипсемпе тĕрленĕскер (VI, VII таб л.).

Хĕрарăм кĕпин аркă вĕç тĕрри çинчен те каламалла. Унсăрăн чăваш кĕпин пахине курмасăр юлнă пекех пулĕччĕ.

Ĕлĕкхи хĕрарăм кĕписенне аркине тĕрĕпе питĕ капăрлатнă. XVIII ĕмĕрпе XIX ĕмĕр пуçламăшĕ хушшинчи кĕпе арки яланах тĕрĕллĕ. Тĕрĕ ăрешĕ — тăваткалсемпе кĕтеслĕхсем, ӳсентăран ӳкерчĕксем те тĕл пулкалаççĕ (XI таб л.).

Аркă вĕç тĕррине ĕлĕк нумай тĕслĕ çипсемпе, ытларах çăмран арланисемпе тунă. Кун йышши авалхи тĕрĕсем Дунай таврашĕнчи болгарсен кĕпин аркă вĕç ăрешĕпе пĕр евĕрлех (XI таблицăри 4 ӳкерчĕк). Вăхăт иртнĕçемĕн чăваш кĕпин аркă вĕç тĕрри ансатланса пынă. Кĕпе арки вĕçне çăмран тĕртнĕ хăю çĕлеме тытăннă, хăю хĕррипе вĕт тĕрĕ лартнă. XX ĕмĕрте хăшпĕр вырăнти чăвашсем аркăна ятарласа тĕртсе тунă хăюсемпе тата килте çыхнă е пасарта илнĕ чĕнтĕрпе илемлетме тытăннă.

Арçын кĕпине чăвашсем хĕрарăмăнни пекех тĕрлесе капăрлатман. Ансăр тĕрĕ çухара, çанă вĕçĕнче тата аркăра пулнă. Ĕлĕкрех тĕрре çăм çипшипе тунă. XIX ĕмĕр вĕçĕпе XX ĕмĕрĕн пуçламăшĕнче кĕпен хăшпĕр пайĕсене, сăмахран, çухавине, хăмачран лартнă. Тĕрленĕ çухана вĕтĕ шăрçасемпе илемлетни те пулнă (11 ӳкерчĕк). Килте çăмран арласа

ти» (передник), которое в настоящее время еще бытует повсеместно. Передник, надевавшийся в праздники, обычно украшали вышивкой. Показателем того, что передник явление относительно позднее, может быть его орнамент, зачастую заимствованный от русских. Здесь в узорах встречаются традиционные мотивы русской вышивки — кони, павы и т. п. Однако в более старых передниках вышивка самобытная, чувашская (рис. 10, таб л. X). Вышивали передник крестом, гладью и др. В старых образцах преобладающим являлся геометрический орнамент, в поздних — растительный. Кроме того, на передниках делались нашивки из разноцветных ситцевых и кумачевых полос или из лент.

Непременной принадлежностью женской одежды в прошлом был «пиҫиххи» (пояс). Старинные пояса обычно делали длинными (до трех метров длины). Изготовляли их из шерстяной синей домоткани или из холста. Концы вышивались шерстью или разноцветным шелком (таб л. XII). Пояс несколько раз обертывали вокруг талии, а затем по бокам спускали вышитые концы. Орнамент был разнообразным, преобладал геометрический. Делались пояса и более короткие, но тип и способ ношения их были такими же.

Наряд чувашки дополнялся «сарă» и «яркăч» — вышитыми поясными подвесками, которые зафиксированы еще путешественниками XVIII в. Так, Паллас писал: «Они так же, как мордвинки, украшают себя пряжками и нагрудниками, да висящими от пояса на стороне пестро вышитыми лоскутьями с бахромою, что у них сар называется»[7]. «Сарă» носили раньше повсеместно и женщины, и девушки.

Поясные подвески чувашек в общих чертах представляют собой две парные полоски холста, украшенные вышивкой. К нижнему тунӑ ҫипсемсĕр пуҫне, арҫын кĕпине тĕрлеме ҫĕрҫĕнне, пурҫăнна, шур ҫиппе усă курнӑ.

Нумаях пулмасть чăваш хĕрарăмĕ чĕрҫитти ҫакма тытăннӑ. Халĕ ăна яланах ҫакса ҫӳреҫҫĕ. Ĕлĕк чĕрҫиттие уяв кунсенче ҫеҫ ҫакнӑ. Ҫĕленĕ чух ăна та тĕрĕпе илемлетнĕ. Чĕрҫитти чăннипех юлашки вăхăтра тин чăвашсем хушшинче сарăлнине акă мĕнре курма пулать: унăн ӗрешĕ пĕтĕмпе тенĕ пекех вырăсла. Унта вырăс тĕрринче анлă сарăлнӑ лаша, турткăш кайăк кĕлеткисем час та час тĕл пулаҫҫĕ. Ҫапах та авалтарахри чĕрҫиттисем ҫинче тĕрĕ хăйне евĕр, чăвашла, ытларах хĕресле тата хантăс тĕрĕ (10 ӳкерчĕк, X таб л.). Авалхи тĕрĕ тăваткăл-тăваткăл, каярахри — ӳсентăран ӳкерчĕклĕ. Чĕрҫиттие тĕрĕсĕр пуҫне тĕрлĕ тĕслĕ хăмач е хăю та тытнӑ.

Кĕпе ҫийĕн авал чăваш арăмĕсем ялан пиҫиххи сыхнӑ. Вăл чылай вăрăм пулнӑ (виҫĕ метр таран). Пиҫиххие килте кăвакартнӑ ҫăм ҫиппипе е сӳс ҫиппипе тĕртнĕ пиртен касса тунӑ, вĕҫне ҫăм е пурҫăн ҫиппе тĕрлесе капăрлатнӑ (XII таб л.). Пиҫиххие темиҫе хут пилĕк тавра ҫавăрса сыхнӑ та тĕрĕллĕ вĕҫĕсене икĕ аяккалла кăларса аялалла усăнтарса янӑ. Тĕрĕ ӗрешĕ расна, анчах тăваткăл ӳкерчĕксем ытларах тĕл пулаҫҫĕ. Чăвашăн кĕскерех пиҫиххи те пулнӑ, вăл вăрăммисенчен нимĕнпех те уйрăлса тăмасть, ăна та ҫаплах сыхса ҫӳренĕ.

Пиҫиххисĕр пуҫне хĕрарăмсем пилĕке тĕрленĕ сарă тата яркăч ҫакнӑ. Ҫакна XVIII ĕмĕрте чăваш хушшине килсе ҫӳренĕ тĕпчевҫĕсемех палăртнӑ. «Чăваш арăмĕсем,— тенĕ П. С. Паллас,— мăкшă арăмĕсем пекех, кăкăр ҫине капăр япаласем, тата пилĕке тĕрленĕ пир татăкĕ ҫакса ҫӳреҫҫĕ. Хăйсем ăна сарă теҫҫĕ»[7].

[7] Упомянутое соч. П. С. Палласа, стр. 136—137.

Рис. 11. Ворот мужской рубахи середины XIX века. Вышивка и бисер.

11 ӳкерчёк. XIX ӗмӗр варринчи арҫын кӗпин тӗрӗпе тата вӗт шӑрҫапа капӑрлатнӑ ҫухи.

концу их пришита бахрома темно-синего или красного цвета. При детальном ознакомлении удается установить три типа «сарӑ» и «яркӑч». В одном случае это — две прямоугольные полоски темно-синей шерстяной домоткани, белого холста или кумача, покрытые вышивкой, по всему полю (т а б л. XII, XIII). Второй тип поясных подвесок — две скрученные полосы холста с концами, украшенными вышивкой. В верхней части обе полосы сшиты. «Сарӑ» такого типа носили поверх рубахи, как пояс (т а б л. XIV—XV). Третий тип представляет собой несколько прямоугольных полосок домашнего холста или покупной ткани, которые подве-

Сарӑна ӗлӗк чӑвашра хӗрсем те, арӑмсем те ҫакнӑ.

Сарӑна ҫапла тунӑ. Ҫинҫе тӑрӑх пиртен икӗ сыпӑ касса илнӗ те вӗҫӗсене тӗрлесе капӑрлатнӑ, икӗ вӗҫӗ те вара юнашар мӑшӑрӑн ҫакӑнса тӑмалла. Аял хӗррисене вӗсенне хура кӑвак е хӗрлӗ тӗслӗ ҫӳҫе тытнӑ.

Тӑрӑшса сӑнасан, сарӑпа яркӑч виҫӗ тӗрлӗ пулни курӑнать. Пӗрине ҫӑм ҫипрен тӗртнӗ, икӗ тӑваткӑлӗ те — хура кӑвак пир, катан пир е хӑмач, ӑна пӗтӗмпех тӗрӗпе ӑрешлетнӗ (XII — XIII т а б л.). Теприне икӗ ярӑм пиртен явса тунӑ, пиррисен пӗр вӗҫӗсене тӗрлесе

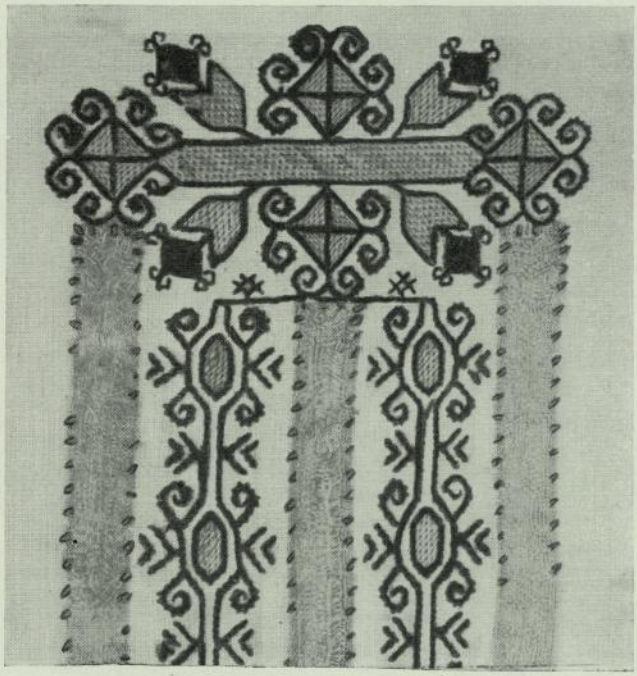

Рис. 12. Нарукавная вышивка женской рубахи.
12 ӳкерчёк. Хултăрмач.

шены к поясу. Количество их обязательно парное. К середине пояса, как бы разделяя «сарă», подвешен сложенный углом кусок ткани, орнаментированный также вышивкой. Надевали пояс так, что этот угольник приходился сзади; «сарă» же спускались по бокам.

Кроме этих основных типов, существует значительное количество вариантов поясных подвесок. Орнамент на них также весьма разнообразен. Исполнена вышивка обычно шерстяными и шелковыми нитками. Цветные шелка встречаются даже на образцах, датируемых XVIII в. Орнамент распределяется по всему полю «сарă». Если «сарă» суживается в верхней части, то расположение узора вышивки имеет форму трапеции.

илемлетнĕ, тепĕр вĕçĕсене пĕр-пĕрин çумне çĕлесе лартнă. Ку йышши сарăна кĕпе çийĕн пилĕк тавра çыхнă, тĕрленĕ вĕçĕсем хыçалалла усăнса тăнă (XIV—XV тата 6 л.). Тата тепĕр тĕслĕ сарăна килти е пасар пирĕнчен касса тунă темиçе тăваткăлтан çĕленĕ. Тăваткăлсем яланах мăшăрăн çакăнса тăмалла. Пиçиххи варрине тĕрĕпе ăрешленĕ виç кĕтеслĕ пир татăкĕ çыхса янă, вăл сарăна икке уйăрса тăнă. Çыхса çӳренĕ чух тĕрĕллĕ виçкĕтесĕ çурăм хыçĕнче, сарă — пилĕк аяккинче çакăнса тăнă.

Сарăсем урăхлисем те пулнă. Вĕсене пурне те расна тĕрĕпе ăрешлетнĕ. Ытларах пурçăн çиппе тĕрленĕ. Тĕрлĕ тĕслĕ пурçăн çипсемпе

Рис. 13. Чувашка промежуточной группы в чалме и сурпане.
13 ӳкерчёк. Анат енчи чăваш хĕрарăмĕ чалмапа тата сурпанпа.

Часто орнамент бывает расположен ярусами, разделенными узкими полосками вышивки или нашивок. При геометрическом орнаменте встречаются чаще ромб, квадрат, треугольник. Для растительного характерны стилизованные изображения деревьев, цветов, листьев.

Весьма редки изображения животных и человека.

Нашивки в виде расположенных поперек и по диагонали лент встречаются уже на ранних образцах (XVIII — начало XIX вв.). Они играют роль разделителей отдельных орнаментальных композиций. В позднее время (в начале XX в.) нашивки стали занимать преобладающее место, а впоследствии и совсем вытеснили вышивку. С проникновением в деревню фабричных изделий к «сарă» чаще XVIII ĕмĕртех усă курнă. Ӗрешсене сарă анлăшĕпех вырнаçтарса тухнă. Сарăн çӳл вĕçĕ шĕвĕрĕлсе пырать пулсан, тĕррине трапеци евĕр тунă. Хăш чух ӗрешсене хутлăхутлă сийлĕ вырнаçтарнă, ун пек чух вĕсем хушшинче ансăр тĕрĕ лартнă е хăю çĕленĕ. Тăваткăл-тăваткăл тĕрĕре ромб, тăваткал, виçкĕтессем тĕл пулаççĕ. Ӳсентăран ӳкерчĕксенче йывăççем, чечексем, çулçăсем тупанаççĕ. Чĕрчунпа ӗтем ӳкерчĕкĕсем вара питĕ сахал.

Урлă-пирлĕ хăюсемпе илемлетнĕ сарă авалах (XVIII ĕмĕрте, XIX ĕмĕр пуçламăшĕнче) пулнă. Вăл хăюсем тĕрлĕ ӗрешсене пĕр-пĕринчен уйăрса тăнă. Каярахри тапхăрта (XX

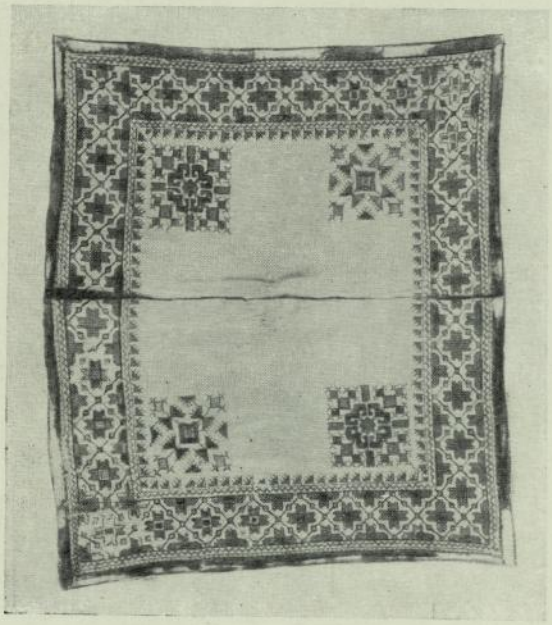

Рис. 14. Свадебный платок «сăра тутри».
14 ӳкерчĕк. Сăра тутри.

стали пришивать пуговицы, позумент, стеклярус, металлические пронизки, а вместо самодельной бахромы — покупную и даже кружева.

«Сарă» и «яркăч» были обязательной принадлежностью женской одежды, особенно праздничной и обрядовой. Наряду с ними, представляющими собой парные подвески, у чуваш разных районов бытовала еще «хӳре» (однолопастная подвеска), иногда она называлась «чĕкеç хӳри» (т. е. «ласточкин хвост»). Носили ее подвешенной к поясу сзади.

К числу обязательных предметов одежды замужней чувашки относится также головной убор «сурпан», который богато украшался вышивкой. У разных территориальных групп населения Чувашии этот головĕмĕр пуçламăшĕнче) хăюсене тата ытларах тытма пуçланă, тĕррисене сахалрах тунă, кайран тĕрĕ пăрахăçа та тухнă. Ялсене хула япалисем кӳрсе пыма тытăнсан, сарăна тӳмесемпе, укапа, тăрăхла шăрçапа, тимĕр япаласемпе илемлетме пуçланă, килти шерепе вырăнне чĕнтĕр илсе тытнă.

Сарăпа яркăчсăр чăваш хĕрарăмĕ çӳремен, уйрăмах уява е ĕçке-çике вĕсемсĕр пачах тухман. Кусемсĕр пуçне, хăшпĕр вырăнти чăваш арăмĕсен тата пилĕке çакмалли хӳре ятлă япала пулнă. Вăл сарă пек икĕ анлă мар, пĕр анлă анчах. Ăна тепĕр çĕрте чĕкеç хӳри теççĕ. Хӳрене хыçа çакса çӳренĕ.

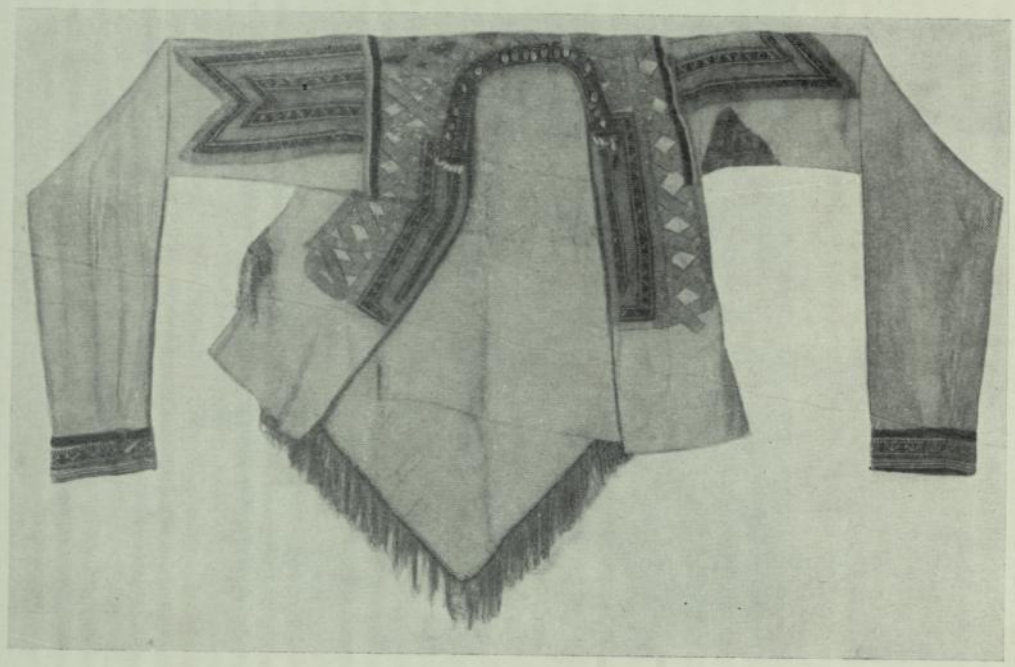

Рис. 15-а. Одежда свахи (спереди).
15-а ӳкерчӗк. Туй арăм тумӗ (умӗ).

ной убор имел свои особенности, как в отношении размеров, так и орнаментации. Способы его ношения были также различными для разных групп чуваш [8].

Наиболее длинными и богато орнаментированными были старинные супаны низовых чуваш (таб л. XVI). Супаны чуваш промежуточной группы были менее украшенными и более короткими, чем у низовых, но шире и длиннее верховых. Что касается вирьяльских чуваш, то у них супан по общему характеру и расположению орнамента имел большее сходство с марийским шарпаном (таб л. XVII).

Орнамент на супанах наиболее часто встречается геометри-

Кавча тухнă хĕрарăмсем пуçа супан сырнă. Ăна тĕрĕпе ăрешленĕ. Тĕрлĕ çĕрти чăвашсен супанĕ хăйне евĕр, вăрăмăшĕпе те, ăрешĕпе те урăхла. Сырăнасса та тĕрлĕ майпа сырăннă[8]. Анатри чăвашсен авал супан чи вăрăм та чи илемли пулнă (XVI таб л.). Анат енчи чăвашсем супана кĕскерех тунă, сахалтарах ăрешленĕ. Анчах вĕсен супанĕ вирьялсеннинчен анлăрах та вăрăмрах. Вирьялсен супанĕ çармăссен шарпанĕ евĕрлех (XVII таб л.).

Супан ăрешĕнче ытларах тăваткăлсемпе кĕтессемлĕ тĕрĕ, чĕрчунпа ӳсентăран ӳкерчĕкĕсем те тупăнаççĕ.

[8] Подробности о способах ношения супанов см. в этнографическом исследовании «Чуваши», стр. 337.

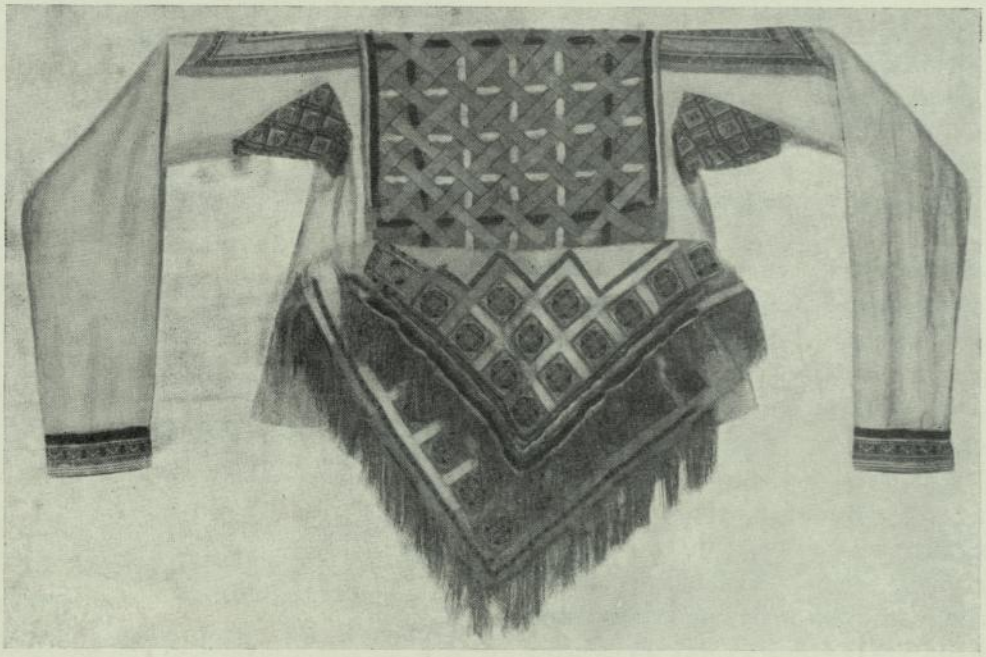

Рис. 15-б. Одежда свахи (сзади).
15-б ӳкерчёк. Туй арăм тумĕ (хыçĕ).

ческий, имеют место также животный и растительный. Последние характерны для старинных образцов.

В Государственном музее этнографии народов СССР имеется значительная коллекция сурпанов, собранных в начале XX в. среди чуваш Казанской, Симбирской и Самарской губерний. Многие из них являются подлинно прекрасными произведениями искусства.

Сурпаны украшались не только вышивкой. Иногда концы его завершались узорным тканьем. Такие сурпаны были распространены в южной части Чувашии, а также в Саратовской и Самарской губерниях. Часто тканые концы сочетались с вышивкой разноцветной шерстью.

Ку ӳкерчёксем авалтарахри сурпансенче ытларах.

Ленинградри этнографи музейĕнче тĕрлĕ сурпансем пур, вĕсене XX ĕмĕр пуçламăшĕнче Хусан, Чĕмпĕр, Самар кĕпĕрнисенче пурăнакан чăвашсенчен илнĕ. Сурпансене питĕ ăста тунă, вĕсене курсан тӳрех чăваш тĕрри нумай тĕлĕшрен паха пулни палăрса тухать.

Сурпансене тĕрĕпе кăна мар, тĕртсе тунă ăрешсемпе те илемлетнĕ. Çав йышши сурпансене хальхи Чăваш республикин кăнтăр енчи районĕсенче, çавăн пекех ĕлĕкхи Саратов тата Самар кĕпĕрнине кĕнĕ ялсенче тупма пулать.

На орнаментику сурпанов не могло не оказать влияния то обстоятельство, что он был носим постоянно, даже в рабочее время, а поэтому особая вышивка позволяла выделить праздничный сурпан, надеваемый в редких случаях. Такие сурпаны, разумеется, имели более сложную орнаментику. Влияли на вышивку и способы ношения сурпана. В тех случаях, когда концы сурпана должны были виднеться, они украшались, в других случаях орнаментированное пространство было незначительным. Что же касается гаммы красок, то следует отметить большую строгость старинных сурпанов и полихромность — поздних.

Чуваши верховые и восточной группы «анат енчи» в сочетании с сурпаном носили в прошлом «масмак» (начельник). Масмаки были нескольких типов, имеющих своеобразие в орнаментации и размещении узора (таб л. XVIII, XIX). Одни из них (у верховых) были узкими; делались они из холщовой ленты, накладывались на темя; обычно вышивались разноцветными нитками (шерстяными и шелковыми) по всему полю; орнамент — мелкий, геометрический в виде ромбов, звезд, крестов, квадратов, розеток и зигзагов, по краю — нашивки. Другую форму представляют старинные масмаки типа налобника, по размеру они более широки. По виду и орнаментации они напоминают башкирские хараусы. Расположение вышивки здесь трапецевидное (таб л. XVIII). В настоящее время такого рода масмаки уже не бытуют, сохранились они частично, лишь в Козловском районе Чувашской АССР.

В южных районах Чувашии в качестве женского головного убора в прошлом имела распространение «чалма». Она представляла собой косынку из тонкого белого холста, ею закрывалась вся голова. По краям она украшалась вышивкой. В некоторых районах «анат енчи» она носилась вместе с сурпаном (р и с. 13).

Тепĕр чухне тата тĕртсе ӗрешленĕ сурпан пуҫĕсенех тĕрлени те тĕл пулать.

Сурпана ĕҫре те сырнă, ҫавна май вĕсене пурне те пĕр пек илемлетмен. Уяв сурпанне чăвашсем капăртарах тума тăрăшнă. Сурпан илемлĕхĕ ăна епле сырса ҫӳренинчен те килнĕ. Анатри чăвашсен сырнă сурпан пуҫĕ ытларах курăнать, ҫавăнпа ăна вĕсем капăртарах тунă. Урăх вырăнтисен сурпан пуҫĕ кăшт ҫеҫ курăнать те, ăна ӗрешсемпе хитрелетсех кайман. Авалхи сурпан тĕррине ытлашши нумай тĕслĕ ҫипсемпе тĕрлемен. Каярахпа вара сурпана тĕрлĕ тĕслĕ тĕрĕсемпе илемлетесси пуҫланса кайнă.

Вирьялсем тата хăш-хăш ҫĕрте анат енчисем те (хĕвелтухăҫнеллисем) сурпанпа пĕрле масмак сырăнса ҫӳренĕ. Масмаксем тĕрлĕ йышши пулнă (XVIII, XIX таб л.). Вирьялсем, сăмахран, ăна ансăр хăюран тунă, тĕрлĕ тĕслĕ ҫипсемпе тĕрлесе ӗрешленĕ, тăнлав урлă ҫыхса ҫӳренĕ. Сарлакăшĕпех тăваткăл тăваткăл — ромб, ҫăлтăр, хĕрес, тăваткĕтес тата кукăр-макăр вĕтĕ тĕрĕ лартса тухнă, хĕррипе ҫинҫе хăю тытнă. Масмаксем авалраххисем урăх тĕрлĕ. Вĕсене ҫамка ҫине ӳпĕнтерсе ҫыхса ҫӳренĕ. Анлăшĕпе кусем сарлакарах пулнă. Чăвашсен авалхи масмакĕ пушкăртсен хараусĕ пекрех. Тĕрĕ ӳкерчĕкĕсем кунта трапеци евĕр (XVIII таб л.). Хальхи вăхăтра кун пек масмаксем ҫукпа пĕрех, Чăваш республикин Куславкка районĕнче ҫеҫ тупăнкаласҫĕ.

Кăнтăр енчи чăваш хĕрарăмĕсем ĕлĕкрех тата чалма ҫыхса ҫӳренĕ. Чалмана ҫинҫе пиртен касса тунă, унпа пĕтĕм пуҫа хупласа хунă, хĕррисене тĕрĕпе илемлетнĕ. Хăшпĕр вырăнта пурăнакан анат енчи чăвашсем чалмана сурпанпа пĕрле те ҫыхнă (13 ӳ к е р ч ĕ к).

Обычным головным убором девушки был платок) — «тутăр» у верховых, или «явлăк» у низовых, который позже повсеместно стал переходить к женщине, вытесняя сурпан.

Если в прошлом чуваши богато орнаментировали вышивкой обыденную одежду, то еще богаче и совершеннее была вышивка праздничной и особенно обрядовой одежды. В этом отношении в первую очередь выделяются одежда и предметы, связанные со свадебным ритуалом.

В прошлом считали, что хорошая вышивальщица является и хорошей работницей. Поэтому девочку уже семи-восьмилетнего возраста учили вышивать. Ко времени своего замужества она должна была заготовить приданое, а также подарки жениху и его родне. Основную часть приданого составляли рубахи. А. Фукс писала, что в приданом богатой невесты было до ста рубах[9]. Рубахи должны были быть тщательно вышиты, а поэтому предварительно делали заготовки вышивок отдельных частей рубахи, чтобы из них по мере надобности можно было сшить рубаху в короткий срок.

На свадьбу дружка являлся в верхней одежде «туй шупăр» (халат). Это — распашная одежда из белого холста, длинная, цельная, прямая, без застежек. Передние полы на груди украшены каймой вышивки красной, зеленой шелковой и темно-коричневой, темно-синей шерстяной нитями. Орнамент — завитки и стилизация листа. Аналогичная вышивка расположена на бортах, на подоле и рукавах кафтана. Кроме вышивки, кафтан орнаментирован нашивками из шелковых лент. В узоре — меандры (таб л. XXI).

Интересна вышивка на одежде свахи (кафтан или кофта), бытовавшей в начале XIX в. (рис. 15-а, б). Позднее вышивка на ней была заменена нашивками.

Из других свадебных предметов богато орнаментировались

Хĕрсен пуçа çыхмалли яланхи япала вăл — тутăр (вирьялсен) е явлăк (анатрисен). Юлашки вăхăтра хĕрарăмсем те сурпан сырма пăрахрĕç, тутăр (явлăк) çыхса çӳреççĕ.

Ĕлĕк чăвашсем, куртăмăр ĕнтĕ, кулленхи тумтирех тĕрĕпе хытă кăпăрлатнă.

Уява е ĕçке-çике кайнă чух тăхăнакан çипуçа вара вĕсем тата илемлĕрех тума тăрăшнă. Туйра тăхăнакан тумпа туй япалисене уйрăмах хитре тунă.

Ĕлĕк чăваш çапла шутланă: лайăх тĕрĕçĕ ĕçре те пултарать, тенĕ. Çавăнпа та хĕрачасене çичĕ-сакăр çултах тĕрлеме вĕрентнĕ. Ӳссе çитнĕ çĕре унăн хăйне валли çи-пуç, пулас упăшкапа тăванĕ таврашĕ валли парне хатĕрлемелле пулнă. Парнине ытларах тĕрленĕ кĕпе тунă. А. Фукс çырнă тăрăх, пуян хĕрĕн качча тухнă чух çĕре яхăн тĕрленĕ кĕпе пулнă[9]. Кĕпесене кирлĕ чух виçеллĕ касса çийĕнчех çĕлеме пултăр тесе, пир татăкĕсене малтанах тĕрлесе хунă.

Туя мăн кĕрӳ туй шупăрĕ тăхăнса пынă. Ку — вăрăм, тӳр пилĕклĕ, ярханах тăхăнмалли тумтир. Ăна шурă пиртен çĕлетнĕ, кăкăр ум таврашне тĕрĕпе илемлетнĕ. Тĕррине хĕрлĕ, симĕс пурçăн çиппе, хура хăмăр тата тĕксĕм кăвак çăм çипсемпе тунă. Эреш ӳкерчĕкĕ — çулçă евĕр тата кукрашкасем. Çав йышши тĕрĕ аркăпа çанăсем çинче те пулнă. Тĕрĕсĕр пуçне туй шупăрне пурçăн хăюсемпе те илемлетнĕ (XXI таб л.).

XIX ĕмĕр пуçламăшĕнчи туй арăмĕн çипуçĕ çинчи тĕрĕ те пит капăр (15-а, б ӳкерчĕк). Каярах ку тĕрĕ вырăнне пусма хăюсем çĕлеме тытăннă.

[9] А. Фукс. Записки о чувашах и черемисах Казанской губернии. Казань, 1840, стр. 70.

«çулăк» (свадебные платки), «кĕрӳ тутри» (платок жениха), «сăра тутри» (покрывало на посуду с пивом), свадебные полотенца — «таш тутри» (плясовой платок) и «пĕркенчĕк» (покрывало невесты).

В течение всего свадебного обряда невеста находилась под покрывалом. Снималось оно только по приезде в дом жениха. Это покрывало представляло собой большое прямоугольное полотнище (примерно 150 × × 120 см) тонкого белого холста, сшитое из трех полос. Углы его украшались вышивкой квадратной композиции со вписанным в него узором, которые соединялись узкими вышитыми полосками, идущими параллельно краю. Вышивка двусторонняя. Края обшивались узкой шелковой тесьмой (т а б л. XX).

Еще сложнее и богаче была вышивка свадебных платков. Платки жениха «çулăк» и «кĕрӳ тутри» входили в число свадебных подарков, которые должна была заготовить невеста. По форме платки эти бывают двух родов. Первый — это четырехугольный кусок холста (размером около 30 × 50 см), вышитый разноцветными шелками и шерстью и обшитый по краю шелковой тесьмой и бахромой. Он прикреплялся к правой руке жениха (т а б л. XXII, XXIII). Платки второго рода представляют прямоугольник из белого холста, один угол которого загнут и закреплен. Этот платок обычно углом подвешивался жениху на спину (т а б л. XXIV).

Вышивка на платках первого типа обычно двусторонняя. Орнамент чрезвычайно многообразен. В некоторых случаях он идет широкой полосой по краю, образуя рамку, внутри которой по углам также имеются узоры в виде квадратов или треугольников. Иногда вышивкой заполняется почти все поле платка, образуя лишь небольшой просвет посредине. Вышивка на платках второго типа по характеру орнамента аналогична первому, однако чаще всего она односторонняя, а узор вышивки на загну-

Ытти туй япалисенчен çулăк, кĕрӳ тутри, сăра тутри, таш(ă) тутри тенисене, тата пĕркенчĕке асăнса хăвармалла. Вĕсене пурне те паха тĕрĕпе ăрешлесе капăрлатнă.

Арçын туйĕ пĕтиччен качча каякан хĕр пĕркенчĕк пĕркенсе ларнă. Çĕнĕ кĕрӳ килĕнче çеç ăна хывса илнĕ. Пĕркенчĕке сарлака та тăваткăл (150×120 см) виçĕ тăрăх çӳхе пиртен çĕленĕ. Кĕтессисене тăваткăл тĕрĕллĕ ăреш хывнă. Тĕрри — икĕ енĕ пĕр пек. Кĕтесри ăрешсене ансăр тĕрĕпе çыхăнтарнă, хĕррине пурçăн хăю тытнă (XX т а б л.).

Туй тутрисене тата илемлĕрех тунă. Çулăкпа кĕрӳ тутрине пулас упăшки валли качча каяс хĕрĕ малтанах тĕрлесе, çĕлесе хатĕрленĕ.

Вĕсем икĕ тĕрлĕ пулнă: пĕрисене тăваткăл пир татăкĕнчен (30×50 см анлăш) тунă, тĕслĕрен пурçăн тата çăм çипсемпе тĕрленĕ, хĕррине пурçăн хăю е çӳçе тытнă. Ăна пулас упăшкан сылтăм аллине тыттарнă (XXII, XXIII т а б л.). Теприсене те тăваткăл пиртенех тунă, анчах пĕр кĕтессине хуçлатса çĕлесе хунă. Ăна çурăм çине çакса янă (XXIV т а б л.).

Çавнашкал тĕрлесе илемлетнĕ тутăрсемпе капăрлатнă вара туйра çĕнĕ кĕрӳн çи-пуçне.

Малтанхи йышши тутăрсене икĕ енне те тĕрленĕ. Ăрешне питĕ расна тунă. Хашпĕр чухне тутăр хĕррине сарлакан тĕрлесе тухнă, кĕтессисене тăваткăл е виçкĕтеслĕ тĕрĕсем туса лартнă. Тутăра пĕтĕмĕшпех тĕрĕпе тултарни те пулнă, ун пек чух варринче кăна вырăн таса юлнă. Тепĕр йышши ăреш малтанхинчи евĕрлех, анчах ăна час-часах пĕр енĕпе кăна тĕрлеççĕ, хуçса çĕленĕ кĕтесри тĕрĕ тепĕр кĕтесри тĕрĕрен урăхларах.

том углу часто отличен от узора другого угла.

Свадебный платок «сăра тутри» также прямоугольной формы, имеет богатую вышивку, во многом схожую с вышивкой платков жениха, но назначение «сăра тутри» было другое: им покрывали сосуд с пивом в тот момент, когда мать невесты, при сговоре, преподносила его жениху (рис. 14.)

Плясовой платок «таш тутри» подвязывали себе у кисти рук женщины-поезжане («туй арăмĕ»). Ими они размахивали во время пляски и пения. Вышивка на них более легкая, чем на свадебных платках. Узоры разреженные, иногда они представляют легкие поперечные полоски или розетки по углам платка (таб л. XXV).

Необходимой принадлежностью приданого невесты на старой чувашской свадьбе являлись «çитар пич» у верховых и «минтер пичĕ» у низовых (наволочки или покрывала на свадебную подушку). Наволочку употребляли в двух случаях. Ее надевали в момент угощения жениха в доме невесты, а затем при украшении брачной постели. В первом случае подушку с надетой на нее вышитой наволочкой подкладывали на стул, куда, входя в дом, садился жених. Орнамент ее чрезвычайно напоминает собой тканый узор (таб л. XXIX). Основным элементом узора являются ромбы или квадраты, которые располагаются по всему полю наволочки. Нередко вписанные в эти ромбы розетки напоминают собой нагрудную нашивку рубахи «кĕскĕ» (таб л. XXVIII).

Вышивка в прошлом исполнялась чувашками почти без всяких технических приспособлений, только в некоторых случаях использовалась «майра пуç» (швейка), к которой прикреплялась вышиваемая ткань (рис. 16, 19). Вышивали на холсте, по счету ниток.

Чувашка-вышивальщица знала огромное количество швов, из которых составлялись

Сăра тутри те тăваткăл, тĕрри те унăн кĕрӳ тутрин пекех (15 ӳкерчĕк). Унпала хĕр килĕнче сăра чĕресне витнĕ. Хĕр çураçма пырсассăн унăн амăшĕ çав чĕресрен кĕрӳшне сăра ăсса ĕçтернĕ.

Таш(ă) тутрине туй арăмĕсем алра тытса çӳренĕ. Ташă-юрă вăхăтĕнче вĕсем унпа сулкаласа тăнă. Таш тутрине шалатка тĕрĕпе ăрешленĕ. Капăрсене сайра тунă, тепĕр чухне ăна пăт-пат тĕрĕпе урлă-урлă тĕрленĕ е кĕтесрен кĕтесе çурăлнă чечек пек тĕрĕсем лартса тухнă (XXV таб л.).

Кавча каяс хĕрсем ĕлĕк çитар пичĕ (вирьялсен), е минтер пичĕ (анатрисен) хатĕрленĕ. Унпа вара икĕ хутчен усă курнă: пĕрре пулас кĕрĕве хĕр килĕнче сăйланă чухне, тепре — кайран кĕрӳ килĕнче çамрăксене вырăн сарса панă чухне. Пулас кĕрĕве хĕр килĕнче сăйланă чухне тĕрĕллĕ пит тăхăнтартнă минтере пукан çине хурса панă. Минтер пичĕ çинчи ăреш тĕртнĕ тĕрре аса илтерет (XXIX таб л.). Вăл ромб е тăваткăл ӳкерчĕксенчен тăрать, ăна минтер пичĕн пĕтĕм талккăшĕпе тĕрлесе тухнă. Ромб варрине лартакан тĕрĕсем кĕскĕне аса илтереççĕ (XXVIII таб л.).

Ĕлĕкхи вăхăтра тĕрлемелли хатĕрсем пачах та пулман теме юрать, пĕр майра пуçĕ ятлă пĕчĕк кĕнчелеççипе çеç усă курнă (16, 19 ӳкерчĕксем). Ун çине тĕрлемелли пир тăрăхне çирĕплетсе лартнă. Тĕрлессе пир çиппине пĕрчĕ тăрăх куçласа тĕрленĕ.

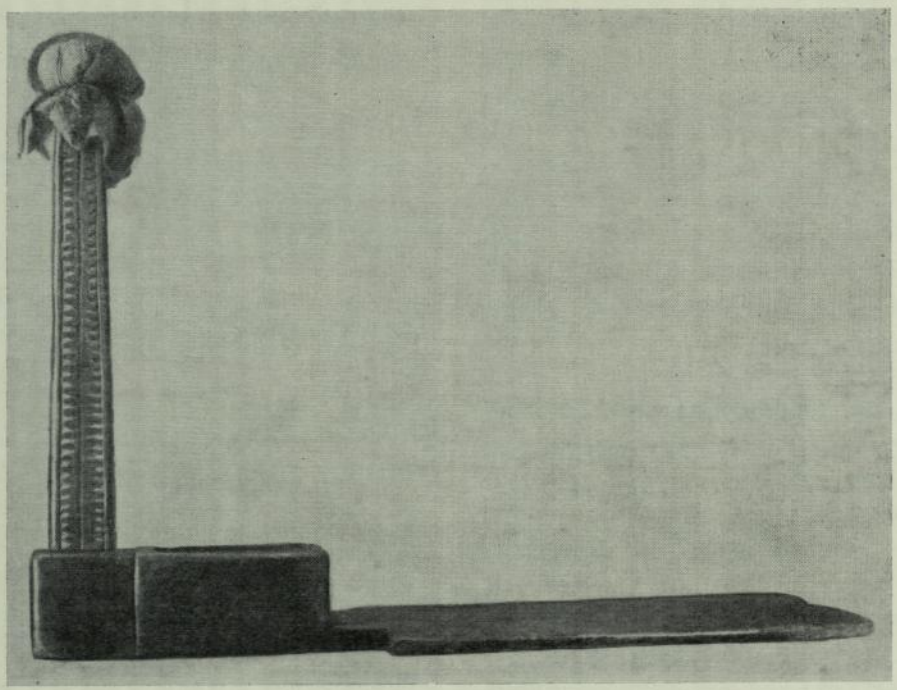

Рис. 16. Швейка для вышивания.
16 ӳкерчĕк. Тĕрĕ тумалли «майра пуç».

соответствующие орнаментальные композиции. Существовала как односторонняя, так и двусторонняя вышивка. Анализ всей техники чувашской вышивки затруднен тем, что исследователю доступны образцы швов, применявшихся лишь на протяжении последних двух столетий, т. е. когда архаичные способы орнаментации подвергались многим изменениям. Т. М. Акимова справедливо сопоставляет некоторые старинные способы вышивки саратовских чуваш с архаичной техникой сшивания полотнищ[10]. Она приводит и номенклатуру простейшего орнамента. Например: «çерçи чĕрни» — воробьиные когти, «çын пĕл-

[10] Т. М. Акимова. Вышивка саратовских чуваш..., стр. 36.

Чăваш хĕрарăмĕсем питĕ нумай тĕрлĕ чикĕмсемпе тĕрлеме пĕлнĕ. Тĕрĕ пĕр енлĕ те, икĕ ĕнĕ пĕр пекки те пулнă.

Чăваш тĕрри епле аталанса пынине хальхи вăхăтра тĕплĕн тĕпчесе пĕлме йывăр, мĕншĕн тесен вĕсене авал никам та пухса сăнаман. Тĕпчевçĕсем юлашки икĕ ĕмĕрти тĕрре кăна тишкерсе хак пама пултараççĕ, анчах ку вăхăталла авалхи эреш те, ун чухнехи чикĕмсем те нумай урăхланса кайнă. Т. М. Акимова Саратов таврашĕнчи чăвашсен тĕррине авалхи çĕвĕпе танлаштарса кăтартать[10]. Вăл çав тĕрре тунă

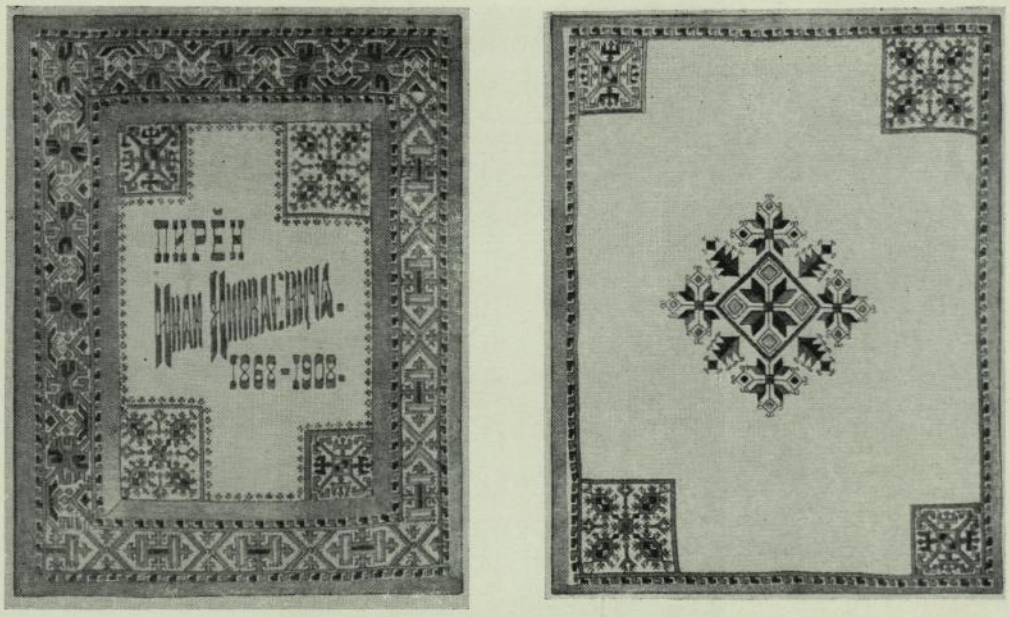

Рис. 17. Папка адреса, вышитая ученицами Симбирской чувашской учительской школы (передняя и задняя стороны).

17 ӳкерчӗк. Салам хучӗн хуплашки. Чӗмпӗрти чӑваш шкулӗнче вӗренекен хӗрачасем тӗрлесе хатӗрленӗ (мал енӗпе кай енӗ).

ми» — никто не знает и т. п. Шов «хуралла» — двусторонний, употреблявшийся для орнаментации сурпанов, сравнивается с узорным тканьем. Многими исследователями «хуралла» считается архаичным швом.

Весьма характерным швом чувашской вышивки в прошлом был «йӗпкӗн» — контурный шов или роспись. Он исполняется в сочетании с другими швами «чӑрмалла» (гладьевой прямой) и «хантӑс» (косая мелкая стежка). Контурным швом «йӗпкӗн» наносилось на холст очертание узора, после чего швами «чӑрмалла» и «хантӑс» уже заполнялось все поле контура. Эта техника была характерна больше всего для вышивки «кӗскӗ» и «сарӑ». Шов «чӑрмалла» имеет несколько разновидностей — прямой, гладьевой, прерывающийся и др. Им вышивали сурчухне усӑ курнӑ хӑшпӗр чикӗмсен тӗслӗхӗсене те илсе кӑтартать. Сӑмахран, çерçи чӗрни, çын пӗлми ятлисене тата ыттисене те. Хуралла текен тӗрӗ икӗ енлӗ, унпа сурпан тӗрлеççӗ. Т. М. Акимова ӑна тӗртнӗ тӗрӗпе танлаштарса кӑтартнӑ. Нумайӑшӗсем хуралла тӗрре авалхи тӗрӗ шутне кӗртеççӗ.

Чӑвашсем хушшинче авал йӗпкӗн тӗрӗ питӗ анлӑ сарӑлнӑ. Ӑна чӑрмалла тата хантӑс тӗрӗсемпе хутӑш тунӑ. Чӑрмалла чикӗмпе сурпана, масмака, кӗрӳ тутрине тӗрленӗ. Хантӑспа, е хантӑсла тӗрӗпе, кӗпе, сарӑ, хӳре әрешӗсенче усӑ курнӑ. Вӗсемсӗр пуçне çак йышши тӗрӗсем пулнӑ: шулам, хӗреслӗ

Рис. 18. Женская рубаха XVIII века, украшенная домотканой шелковой тесьмой и вышивкой.

18 ӳкерчёк. Килте тӗртнӗ пурҫӑн хӑюпа тата тӗрӗпе капӑрлатнӑ XVIII ӗмӗрхи хӗрарӑм кӗпи.

паны, масмаки, «кӗрӳ тутри», наплечные вышивки. «Хантӑс» или «хантӑсла тӗрӗ» больше употреблялся при вышивке рубах, поясных подвесок, масмаков.

Кроме этих, наиболее характерных, существовал еще ряд швов: «шулам» — косой гладьевой, «хӗреслӗ тӗрӗ» — крестик, «хаю» — простой стебельчатый, «майра тӗрри», или «шӑтӑкла», — тамбур и т. д.

Часто одна и та же орнаментальная композиция выполнялась различными швами. Вышивальщица, варьируя ими в зависимости от типа предмета, создавала замечательные произведения искусства, которые явились весьма значительным вкладом в мировую культуру.

тӗрӗ, хӑю, майра тӗрри, е шӑтӑкла, тата ытти те.

Халь ҫакӑнта асӑннӑ тӗрлӗрен-тӗрлӗ ятлӑ чикӗмсем авалтан аталанса пынӑ. Вӗсем, кашни хӑйне майлӑ тӗрӗ тума юрӑхлӑ пулнӑран, ӗмӗртен ӗмӗре куҫса пынӑ.

Ӗлӗк час-часах пӗр тӗррех темиҫе тӗслӗ, темиҫе майлӑ чикӗмпе те тунӑ. Ку ӗнтӗ чӑваш тӗрӗҫисем вӗсемпе усӑ курса питӗ ӑста япаласем тума пултарнине кӑтартать. Чӑваш тӗрӗҫисен ҫавнашкал ӑсталӑхӗ пӗтӗм тӗнче культуринче палӑрмалӑх паха япаласем туса хума май панӑ.

По классификации художников Е. И. Ефремовой и М. С. Спиридонова, известны следующие швы чувашской вышивки:

Е. И. Ефремовăпа М. С. Спиридонов художниксем пухса йĕркеленĕ тăрăх, чăваш тĕрринче çак ятлă чикĕмсем тĕл пулаççĕ:

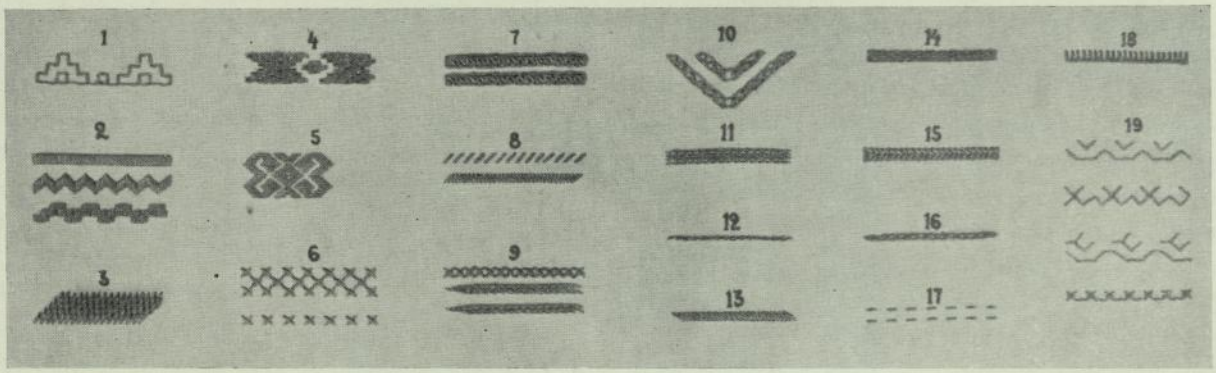

1. «Йĕнкĕн» — контурный шов, или роспись. 2. «Чăрмалла»—гладьевой прямой шов. 3. «Хантăс» — косая мелкая стежка. 4. «Асма хантăс» — верхний шов. 5. «Хуралла» — набор, или верхний шов. 6. «Эрехле» — простой крест. 7. «Майралла» — мордовский крест. 8. «Шулам» — косой гладьевой шов. 9. «Чĕпчĕрке» — шов по краю ворота. 10. «Касман шăтăкла». 11. Двусторонний стебельчатый шов. 12. «Хăю» — стебельчатый шов, или веревочка. 13. «Хантăсла шывлам» — верхний косой шов. 14. Двусторонний шов. 15. «Чĕнтĕр». 16. «Йĕп ум» — тамбур. 17. «Сиктерӳллĕ» — набор. 18. «Шӳркени» — обметочный шов. 19. «Ухмах тĕрĕ» — пустяшный шов.

Некоторые швы, образующие простейший орнамент, несмотря на его геометрический характер, чувашскими вышивальщицами осмысляются как узоры реалистические, насыщенные конкретным содержанием.

Особенно ярко это доказывается терминологией узора сурпанов верховых чуваш. Мелкий геометрический орнамент, расположенный на концах сурпана («сурпан пуç») параллельно идущими линиями расшифровывается, например, следующим образом:

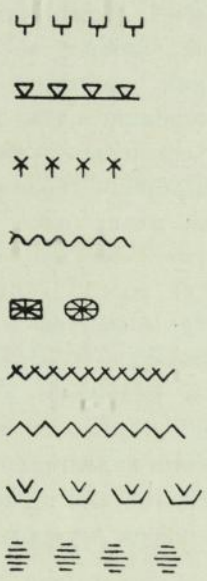

вĕт ура (лапки)

кăкшăм (кувшин)

салакайăк ури (воробьиные лапки)

хуран çекли (крючок для котла)

чĕп куçĕ (глаза цыпленка)

юплешке (рогатки)

кукăр-макăр (зигзаг)

ухмах тĕрĕ (пустяшный шов)

хур сăмси (гусиный клюв)

Обметка края сурпана, которая делалась красными шелковыми нитками, называлась Тăваткăл-тăваткăл эрешлĕ тĕрĕре, вĕсем тем чухлех ансат пулин те, чăваш тĕрĕçисем чăн пурнăçри япаласен ӳкерчĕкĕсене, сăнĕсене курма пĕлнĕ. Лайăх тĕрĕçĕ кирек мĕнле тĕрре те «вулама» пĕлет. Ахальтен мар ĕнтĕ кашни тĕрĕ ӳкерчĕкĕннех е кашни чикĕмĕн хăйĕн ячĕ пур. Акă мĕнле ятсем панă вирьял тĕрĕçисем сурпан пуçĕсене тĕрленĕ чух усă кураканнисене:

Сурпан пуçĕсене хĕрлĕ çиппе тĕрĕ хурса тухнă, ăна кун хĕрри хывни тенĕ. Ăна кран хĕрри текен йăлмаклă тĕрĕпе тунă.

«кун хĕрри» (солнечный крав). Для этого» применялся петельный шов «кран хĕрри» (контур).

В южных районах республики, где вышивка имеет много общего с узорным тканьем и существует наряду с ним, геометрический орнамент также осмысляется как реалистический. Д. В. Прокопьев отмечает следующие названия орнамента: хвост рыбы, лапка кошки, бараний рог, борона, лягушечья ножка, хвост ласточки, вереница гусей, вершина елки, белая изгородь, глаз цыпленка, лист клена, цепочка, спицы колес, бабочка, крыша, восемь крыльев, колос полбы и др.[11].

Все эти названия в массе, конечно, являются позднейшими осмыслениями, но, несомненно, в них имеются и весьма архаичные моменты.

Бесспорно давней является сама конкретность мышления, оживление и осмысление отвлеченных геометрических фигур. Многие швы старой чувашской вышивки имели разновидности, которые возникали в процессе работы и затем делались традиционными. В позднее время терминология некоторых орнаментальных композиций утратила свой первоначальный смысл, стала непереводимой. В таких случаях и сам орнамент приобретал лишь техническое название по тем швам, которыми он был исполнен. В качестве примера можно привести название нагрудной вышивки «кĕскĕ», которая теперь часто называется «хантăс» или «йĕпкĕн хантăс».

Вышивание в прошлом отнимало много времени чувашки среди других ее работ по хозяйству, особенно в период девичества. В юные годы чувашская девушка заготовляла себе вышитые предметы одежды почти на всю жизнь. Этим длитель-

Чăваш республикин кăнтăр районĕсенче пурăнакансен йĕппе тĕрленĕ тĕрри тĕртнĕ тĕрĕ евĕрлех, çапах вĕсем те тăваткăл-тăваткăл ӳкерчĕксене чăн пурнăçри япаласемпе танлаштараççĕ. Д. В. Прокопьев кунти тĕрĕре тĕл пулакан çак ятсене асăннă: пулă хӳри, кушак ури, така мăйраки, сӳре, шапа ури, чĕкеç хӳри, хур карти, чăрăш тăрри, шурă карта, чĕп куçĕ, вĕренĕ çулçи, вăчăра, урапа шăлĕ, лĕпĕш, пӳрт тăрри, сакăр çунат, пăри çулçи т. ыт. те[11].

Паллах, ку ятсем каярах пуçланса кайнă, анчах тĕрĕçĕсем авалах тĕрĕре чăн пурнăçри ӳкерчĕксене ӳкерме тăрăшнă. Тен, ĕлĕкрех эрешсене урăхларах ятпа та каланă пулĕ, мĕншĕн тесен этем таврашĕнчи япаласем те улшăнса тăнă, халăх тавракурăмĕ те малалла аталаннă. Пурнăç малалла пынă май эрешсене те çĕнĕ япаласемпе танлаштарса кăтартнă.

Çакă паллă: этем авалах япаласене пĕр-пĕринпе танлаштарса кăтартма юратнă, тăваткăл-тăваткăл япаласене те çав евĕр ăнлантарса панă. Хăшпĕр эреше чăваш хĕрарăмĕсем тĕрлесе ларнă чух çиййĕнчех шутласа кăларнă, кайран вĕсем йăлана кĕрсе пынă. Каярах эрешсен ячĕсем хăйсен чăн-чăн пĕлтерĕшне çухатса пынă, вĕсене «вулама» май çук пулса тухнă. Вара нумай чух эреше епле тĕрĕпе тĕрлени тăрăх ят панă. Тĕслĕхе кĕскĕ ятнех илсе кăтартма пулать: хальхи вăхăтра ăна час та час хантăс е йĕпкĕн хантăс теççĕ, мĕншĕн тесен кĕскĕ тĕррине хантăс е йĕпкĕн чикĕмпе ытларах тăваççĕ.

Ĕлĕк-авал хĕрарăм тĕрĕ тĕрлесе сахал мар вăхăт ирттернĕ. Уйрăмах хĕр чухне тĕрĕпе нумай тăрмашма тивнĕ. Пĕве çитнĕ хĕрсем хăйсене валли ĕмĕр ĕмĕрлемелĕх çи-пуç туса хатĕрленĕ, ăна тĕрлесе капăрлатнă. Çак йывăр ĕçе вĕсем çулталăк тăршшĕпех туса пынă. Хĕлле çип арласа хатĕрленĕ, çур еннелле пир тĕртме тытăннă, пахча ĕçĕсене вĕçленĕ

[11] Д. В. Прокопьев. Художественные промыслы Горьковской области. Горький, 1939, стр. 21.

Рис. 19. Девушка за вышиванием.
19 ӳкерчӗк. Тӗрӗ тӑвакан хӗр.

ным трудом крестьянки занимались круглый год.

Искусство вышивки оставило яркие следы в устном народном творчестве. В свадебных песнях невесты образные параллели то и дело воспроизводят перед нами красоту чувашской вышивки, сам процесс вышивания, вышитые вещи; в песне фигурируют сурпан и масмак как символ замужнего положения женщины, находившейся под тяжелым семейным гнетом. О чувашской вышивке сложены легенды, которые опубликованы в литературе [12].

хыççăн утă çине е тырă вырма тухичченех тӗрӗ тӗрленӗ. Уйрăм япаласене хăшпӗр уяв кунӗ тӗлне хатӗрлесе хунă.

Тӗрӗ тӗрлес ăсталăха чăвашсем авал питӗ пысăка хурса хаклană. Çакна халăх юррисем те лайăх кăтартаççӗ. Хӗр йӗрринче, сăмахран, чăваш тӗррин илемӗ те, хӗр кун-çулӗнче хăй мӗнле тӗрленине асăнни те, чăваш арăмӗн йывăр пурнăçне сурпан е масмака асăннипе танлаштарса пани те пысăк вырăн йышăнать. Чăваш тӗрри çинчен юмахсем сахал мар хывнă, вӗсене кӗнекесенче те пичетлесе кăларна [12]. Ун çинчен калани ват-

[12] Н. В. Никольский. Краткий конспект по этнографии чуваш. Казань, 1911, стр. 37; В. Я. Яковлева. Художественные особенности чувашской вышивки. «Записки» Чувашского научно-исследовательского института, вып. VI, стр. 120.

Просвещенное чувашское молодое поколение в прошлом, борясь за свою национальную культуру, стремилось лучше использовать традиции народной вышивки. В качестве образцов удачного применения ее можно назвать декоративное оформление портала сцены Симбирской чувашской учительской школы, выполненное самодеятельными художниками из учащихся, и адресную папку, изготовленную учащимися той же школы и в 1908 г. преподнесенную инспектору И. Я. Яковлеву. Ныне адрес хранится в Краеведческом музее Чувашской АССР. Композиция многоцветной вышивки здесь воспринята из свадебных платков, но узоры укрупнены и выполнены по белому шелковому полотну (рис. 17).

В дореволюционной чувашской деревне оберегались традиции национальной вышивки. Попытки отхода от традиционной, национальной, самодельной одежды строго осуждались стариками, которые в такого рода нововведениях усматривали даже причину стихийных бедствий — засухи, голода, эпидемии. Однако с развитием капиталистических отношений изменялась чувашская деревня, в большом количестве проникал в нее покупной материал, не могло, разумеется, не претерпеть изменений и искусство вышивки, и остановить этот начавшийся процесс было невозможно. К концу XIX в. одежда чувашских женщин (особенно у зажиточной части населения) заметно изменилась. Резкие изменения в одежде и украшениях происходили в районах, близлежащих к городам. Городское влияние было сильным по Волге, Суре, Каме. Еще раньше и быстрее происходили изменения в одежде мужчин, на что сильно влияло отходничество.

Период усиления капиталистической торговли вместе с тем ввел в чувашскую орнаментику и такие чуждые для этого вида национального искусства элементы, как котисен сăмахĕсенче те час-час тĕл пулать.

Хут вĕренсе тăван халăх культуришĕн çунма хăнăхнă чăваш çамрăк ăрăвĕ ĕлĕк тĕрре питĕ юратнă. Хаклă япалана, уяв вырăнĕсене, чуна çывăх çынсене памашкăн хатĕрлекен парнесене çамрăксем тĕрĕпе капăрлатма тăрăшнă. Ун пеккисенчен Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнчи сценăна капăрлатма вĕренекенсем ӳкерсе хатĕрленĕ тĕрре тата вĕсем 1908 çулта И. Я. Яковлева панă салам хучĕн хуплашкине асăнма пулать. Салам хучĕ халĕ Шупашкарти краеведени музейĕнче упранать. Унăн шурă пурçăн пиртен çĕленĕ хуплашкине нумай тĕслĕ çипсемпе туй тутрисем евĕр, анчах шултра тĕрĕсемпе капăрлатнă (17 ӳкерчĕк).

Авалхи чăваш ялĕнче йăлана кĕнĕ тĕрре куç пекех сыхласа усранă. Ватă çынсем авалхи çи-пуçа тăхăнма пăрахнине питĕ сивленĕ, тип-уяр çанталăк, выçлăх, чир-чĕр çавăнăнах килет тесе те каланă вĕсем. Анчах та пурнăç уттине чарма пулман, çĕршывра промышленность аталанса пынă май халăх çĕнĕрен-çĕнĕ çи-пуç туса тăхăннă, тĕрĕ те улшăнса пынă. XIX ĕмĕр вĕçнелле чăваш хĕрарăмĕн çи-пуçĕ (уйрăмах пуянрах пурăнакансен) чылаях улшăнса урăхланнă. Хула çывăхĕнчи ял çыннисен тумĕ хытах улшăнса кайнă. Атăл, Сăр, Шур Атăл таврашĕнчи чăваш ялĕсенче хуларилле тумланасси питĕ палăрнă. Арçын çи-пуçĕ унченех урăхланса пынă, çынсем хуласене ĕçе кĕрĕшме çӳренинчен килнĕ ку.

Капитализмла суту-илӳ аталанса пынă вăхăтра чăваш тĕррине ют ӳкерчĕксем те — Брокар супăнь хучĕн ăрешĕсем — кĕрсе кай-

пировка узора с оберточных бумажек мыла Брокар. Брокаризмы особенно коснулись орнаментации мужских рубах. Вместо сравнительно узких полосок вышивки с геометрическим орнаментом стала применяться широкая вышивка по середине груди с одного края косого ворота. Вышивка обычно была двухцветной: красный с черным, орнамент — крупные цветы с листьями. Иногда в такую орнаментику вставлялись элементы национальных узоров, но они терялись в этой неестественной композиции с несвойственной чувашской вышивке расцветкой.

В начале XX в. этот процесс исчезновения национального колорита в вышивке усилился. Вышивка сплошь и рядом стала заменяться разноцветными нашивками. Анилиновые химические краски почти полностью заменили растительные, что привело к разрушению старинной, характерной для чуваш цветовой гаммы. В подражание покупным тканям почти повсеместно стали подкрашивать домотканину.

Восстановление лучших традиций искусства чувашской вышивки стало возможным только после Октябрьской революции, когда начался процесс созидания высокой общечеловеческой культуры народов СССР.

нӑ. Брокар ӳкерчӗкӗсемпе ытларах арҫын кӗпине тӗрленӗ. Чӑвашӑн авалхи капӑр вӗтӗ ӳкерчӗкӗсем вырӑнне вара арҫын кӗпин ҫухи ҫине, кӑкӑр умне (хӑрах енне), пысӑк тӗрӗсем тӑва-тӑва хунӑ. Тӗрре икӗ тӗслӗ — хӗрлӗ тата хура ҫиппе тунӑ, әреш пысӑк ҫулҫӑллӑ чечексенчен тӑнӑ. Тепӗр чухне ҫав әрешсем ҫумне халӑх тӗррин ӳкерчӗкӗсене те хушса хунӑ, анчах вӗсем ӗнтӗ путса пынӑ, лешӗ, ҫипсен тӗсӗпе те, сӑнӗпе те урӑхласкер, хупласа лартнӑ.

XX ӗмӗр пуҫламӑшӗнче халӑх тӗрри хӑйӗн авалхи илемне ҫухатсах пынӑ. Тӗрӗ вырӑнне пусма татӑкӗсене хӑюласа усӑ курма пуҫланӑ. Анилинран тунӑ сӑрӑсем ӳсентӑранран туниссене пӑрахӑҫа кӑларттарнӑ, ҫавна май авалхи тӗрӗсен тӗсӗ те улшӑнса пынӑ. Сутӑн илнӗ ситсӑ пек пултӑр тесе, нумай ҫӗрти чӑвашсем килти шурӑ пире те пӗветме тытӑннӑ.

Октябрьти социализмла аслӑ революци хыҫҫӑн ҫеҫ чӑвашсем авалхи тӗрӗпе ҫӗнӗрен усӑ курма тытӑнчӗҫ, хӑйсен алӗҫ ӑсталӑхне, ҫӗршыври ытти халӑхсем пекех, анлӑн аталантарса пыма пуҫларӗҫ.